

Ο μύθος του ελεύθερου χρόνου (Διερευνητικά προλεγόμενα)

Πανταζής Τερλεξής*

Περίληψη

Ο «ελεύθερος χρόνος» είναι συνάρτηση της φύσης και του χαρακτήρα του «δεσμευμένου χρόνου». Κάθε συζήτηση συνεπώς για «σχόλη», «ελεύθερο χρόνο», ή «χρόνο ανάπαυσης», για να έχει οποιοδήποτε νόημα θα πρέπει ν' αρχίζει από τον προσδιορισμό των συνθηκών που ορίζουν και προσδιορίζουν την παραγωγική διαδικασία. Αν έτσι δούμε τα πράγματα, τότε θα διαπιστώσουμε ότι κάτω από τις παρούσες συνθήκες, είναι λάθος να υποστηρίζουμε ότι η μείωση του δεσμευμένου χρόνου αυξάνει τον ελεύθερο χρόνο.

Η προβληματική του θέματος

Μακρές συζητήσεις και εκτεταμένες αλλαγές γύρω από τη φύση της εργασίας και την ιδεολογία της παραγωγής, σε παγκόσμιο επίπεδο τα τελευταία είκοσι χρόνια, φέρνουν στο προσκήνιο εντονότερα το πρόβλημα του λεγόμενου «ελεύθερου χρόνου». Η αυξανόμενη δυνατότητα «πρώρης» συνταξιοδότησης μερίδας ασφαλισμένων και η αύξηση του μέσου όρου ζωής των ανθρώπων, επιτείνουν τον προβληματισμό κι επιβάλλουν την επανατοποθέτησή μας πάνω στο θέμα. Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι διττός: α) να ενισχύει την αντίληψη πως ο ελεύθερος χρόνος είναι συνάρτηση της φύσης και του χαρακτήρα της απασχόλησης που καλύπτει τον «δεσμευμένο χρόνο» και β) να καταδείξει πως είναι λάθος, κάτω από τις παρούσες συνθήκες, να πιστεύουμε ότι η μείωση του χρόνου εργασίας αυξάνει το χρόνο τηςσχόλης.

* Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Το θέμα γίνεται ιδιαίτερα επίκαιρο και στη χώρα μας, ύστερα μάλιστα και από τις πρόσφατες επίσημες προτάσεις από τη μεριά της εργοδοσίας για την υιοθέτηση της εβδομάδας των 4 ημερών, κυρίως για ν' αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της ανεργίας. Για τους εργαζομένους πάντως (και μερικά για τη σοσιαλιστική ιδεολογία), θα πρέπει να τονιστεί από την αρχή ότι ο ελεύθερος χρόνος, δεν έπαψε ποτέ να αποτελεί πρωταρχικό αίτημα για *προσωπική αυτενέργεια*, που περνάει μέσα από συνθήκες περισσότερων ευκαιριών για *αυτοποιητική ατομική δραστηριότητα*.

Η εμφανής τάση του καπιταλιστικού συστήματος να αναπτύσσει συνεχώς τα μέσα παραγωγής και να χειραγωγεί ανάλογα την εργατική δύναμη, δημιουργεί την ανάγκη συνεχών προσαρμογών, τόσο στο χώρο της φυσικής και τεχνολογικής υλικότητας των μέσων παραγωγής, όσο και στο χώρο του ανθρώπινου δυναμικού και της κοινωνικής οργάνωσης. Ως συστατικό στοιχείο των παραγωγικών δυνάμεων, ο εργαζόμενος θα πρέπει να αντιμετωπιστεί σαν «φυσική δύναμη» που χρειάζεται να υποστεί την κατάλληλη εκπαίδευση και την ανάλογη «χειραγώγηση», ώστε να μπορεί να εκτελέσει ορισμένου είδους καθήκοντα και δραστηριότητες.

Το φαινόμενο έτσι, παίρνει μια κοινωνική (αντικειμενική) και ταυτόχρονα μια υπαρξιακή (υποκειμενική) διάσταση. Μετατρέπεται δηλαδή σε φαινόμενο *βιοκοινωνικό*. Δεν πρόκειται απλώς για δραστηριότητα που αναπτύσσεται στον κοινωνικό μόνο χώρο και μάλιστα σε συνθήκες ενός αυστηρά θεσμοθετημένου περιβάλλοντος. Πρόκειται για βιολογική και ταυτόχρονα νοηματική διεργασία, που αφορά προσωπικές προτιμήσεις και ατομικές κλίσεις όσων εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία.

Για να προσαρμόσουμε όμως τον εργαζόμενο σε ένα συγκεκριμένο παραγωγικό καθεστώς, θα χρειαστεί να τον αντιμετωπίσουμε πρώτα ως κοινωνικό άτομο. Ως φυσική δύναμη, ο εργάτης θα πρέπει να ενταχθεί μέσα σ' ένα συγκεκριμένο σύστημα αξιών. Αυτό κατανάγκη προϋποθέτει την επέκταση του ελέγχου πάνω στον εργαζόμενο, πέρα κι έξω από το χώρο παραγωγής. Παρά τους οποιουσδήποτε δηλαδή ουτοπικούς μας στόχους, μεσοπρόθεσμα τουλάχιστον, δεν είναι δυνατό να εξαλείψουμε τις ανισότητες στην εργασία και στον ευρύτερο χώρο του κοινωνικοοικονομικού γοήτρου, χωρίς να επιβάλλουμε αποφασιστικό (όχι κατανάγκη βίαιο) έλεγχο πάνω στο άτομο. Ο ευρύτερος αυτός έλεγχος, εκφράζεται με την έννοια της «έλλογης» ή «έννομης» διευθυντικής κυριαρχίας, της «ταξικής ηγεμονίας» με την γκραμσιανή έννοια του όρου, σύμφωνα με το πολιτικό αξίωμα: *δεν μπο-*

ρεί να υπάρξει η ηγεμονία στο εργοστάσιο χωρίς τον ηγεμόνα έξω από αυτό¹.

Πολύ απλά, η ζωή έξω από το γραφείο, το εργοτάξιο, το μαγαζί, τη βιομηχανία ή την επιχείρηση, αποβλέπει «στην ανανέωση του σφρύγγου του εργαζομένου, για να μπορέσει να ξαναπάει στη δουλειά», με τα λόγια ενός εκ των ιδρυτών της Σχολής της Φραγκφούρτης². Η «σχόλη» μ' αυτόν τον τρόπο καταλήγει προσάρτημα της εργασίας, που υπολογίζεται κι αυτή με κριτήριο το χρόνο. Ο χρόνος της παραγωγής μ' άλλα λόγια, δεν τρέχει σωρευτικά προς τη μία κατεύθυνση και ο χρόνος τηςσχόλης προς την άλλη. Όταν αυτή η τελευταία ξεπερνάει το χρονικό διάστημα που είναι απαραίτητο για την ανανέωση της ενέργειας που σπαταλήθηκε στην εργασία, θεωρείται περιττή, ηθικά επιλήψιμη ή ακόμη και επικίνδυνη. «Χρήσιμος» και «αποτελεσματικός», θεωρείται ο «ελεύθερος χρόνος» που χρησιμοποιείται για να προετοιμάσει τον εργαζόμενο για την αυριανή μέρα.

Μ' αυτό τον τρόπο η αργία ή σχόλη διαμορφώνεται κατ' εικόνα και ομοίωση της εργασίας. Την αναζητά αυτός που θέλει να ξεφύγει από τη διαδικασία της μονότονης, εξουθενωτικής καταπόνησης κατά τη διάρκεια της εργασίας, ώστε να μπορέσει να την αντιμετωπίσει ξανά. Η μηχανοποίηση της εργασιακής διαδικασίας μ' αυτόν τον τρόπο αποκτά εξουσία πάνω στον ελεύθερο χρόνο του εργαζομένου. Είναι αυτή που σε μεγάλο βαθμό προσδιορίζει την κατασκευή των αγαθών της διασκέδασής του, ώστε οι εμπειρίες που αποκτούνται να μην είναι τίποτα άλλο, παρά εικόνες ή αντανakλάσεις της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας. «Είναι δυνατόν να έχω διαφορετική συνείδηση του κόσμου από εκείνη που διαθέτω σχολάζων;» θα διερωτηθεί ο σύγχρονος παρατηρητής του φαινομένου. Είναι δυνατόν ν' απομονώσει κανείς έστω κι ένα μόριο του χρόνου του, ή ολόκληρο το χρόνο ενός μέρους της κοινωνίας, «από τη ραδιενέργεια που εκπέμπει η αλλοτριωμένη εργασία;»³. Είναι συνεπώς εύλογο ύστερα απ' όλα αυτά, κάθε ουσιαστική συζήτηση, γύρω από τη σχόλη ή τον ελεύθερο χρόνο, ν' αρχίζει από τον προσδιορισμό της φύσης και του χαρακτήρα της εργασίας, μέσα σε συνθήκες και σε ανάλογες σχέσεις που αναπτύσσονται, σαν αποτέλεσμα ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής και ενός αντίστοιχου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος.

Στο σημείο όμως αυτό χρειάζεται μια διευκρίνηση. Υπάρχει κίνδυνος ύστερα απ' όλα αυτά να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα, πως κάθε συζήτηση γύρω από τον ελεύθερο χρόνο, θα πρέπει ν' αρχίζει ή να καταλήγει με το αίτημα της κατάργησης της

ίδιας της εργασίας. Ένα τέτοιο συμπέρασμα θα πρέπει βέβαια να αποκλειστεί, όχι μόνο ως ουτοπικό, αλλά και ως αντικοινωνικό. Η κατάργηση της εργασίας είναι δυνατόν να σημάνει την κατάργηση της ανθρώπινης ύπαρξης, δηλαδή του ίδιου του υποκειμένου της εργασίας. Η ανθρώπινη (πόσο μάλλον ή κοινωνική) ύπαρξη, δεν εξανθρωπίζεται απλώς με την κατάργηση κάθε περιορισμού που θέτει στον άνθρωπο ο αντικειμενικός κόσμος της αναγκαιότητας. Το αντίθετο υποστηρίζουν μόνον όσοι αδυνατούν να κατανοήσουν το πεπερασμένο της ανθρώπινης ύπαρξης, δηλαδή την εξάρτηση του υποκειμένου από τον αντικειμενικό κόσμο⁴. Όσοι μ' άλλα λόγια περιορίζουν τον άνθρωπο στον αυθύπαρκτο κόσμο των επιθυμιών και της υποκειμενικότητας, εκτοξεύοντάς τον σε μια αδιαφιλονίκητα επικίνδυνη σφαίρα μεταφυσικής. Η εργασία εμπλέκει ολόκληρη την ανθρώπινη ύπαρξη: νόηση, σωματική ενέργεια, ψυχολογική κατάσταση. Πρόκειται για σκόπιμη δραστηριότητα που αποβλέπει σε έργο-εκροή κάποιας μορφής στον εξωτερικό κόσμο του ανθρώπου. Η αντικειμενική αυτή εκροή είναι η υλοποίηση κάποιου υποκειμενικού σχεδίου. Και μ' αυτή την έννοια συνήθως λέμε ότι η εργασία-εκροή εμπλέκει ολόπλευρα την ύπαρξη του εργαζόμενου-ποιητή.

Αυτό λοιπόν που θέλουμε να τονίσουμε μ' αυτά που προηγήθηκαν και με όσα θ' ακολουθήσουν, είναι ότι, αντί να αρκούμαστε στη μείωση των ωρών της απασχόλησης και την αύξηση των ωρών του ελεύθερου χρόνου, θα έπρεπε παράλληλα και επίμονα να ζητάμε τη βελτίωση των συνθηκών κατά τις ώρες της απασχόλησης. Η εργασία μπορεί να γίνει χρόνος δημιουργίας και αυτεξούσιας δραστηριότητας, προέκταση τηςσχόλης. Όσο περισσότερο η απασχόληση συμβαδίζει με τα συμφέροντα, τους βιορυθμούς και τις ικανότητες του εργαζομένου, τόσο λιγότερο το άτομο αισθάνεται το βάρος της δουλειάς. Γιατί, όταν οι εργασιακές συνθήκες προκαλούν δυσφορία και απογοήτευση στον εργαζόμενο, τότε φυσικό είναι αυτός να επιζητά τη μείωση, μέχρι εξαφάνιση, του χρόνου δουλειάς. Είναι λογικό δηλαδή να επιδιώκει την αύξηση του ελεύθερου χρόνου, σαν αυτοσκοπό, ώστε να δραπετεύει από τον εξαναγκασμό για να μπορέσει να επιδοθεί σε ασχολίες και δραστηριότητες που αυτός επιθυμεί, όσο δύσκολο, μέχρι μάταιο, μπορεί ν' αποδειχθεί κάτι τέτοιο στην πράξη.

Ας πούμε τέλος ότι, στο «ορατό μέλλον» τουλάχιστον, η θεσμιμένη εργασία θα εξακολουθήσει ν' αποτελεί βασικό στοιχείο συλλογικής και ατομικής ζωής. Συνεπώς, κάθε ανάλυση του ελεύθερου χρόνου θα πρέπει να γίνεται μέσα σ' αυτά τα όρια και μ' αυτούς τους περιορισμούς. Καμιά μορφή κοινωνίας δεν μπορεί

ν' αποφύγει την «εργασία», όχι αναγκαστικά όπως την ξέρουμε, προκειμένου να διασφαλίσει κάποιο επίπεδο ζωής. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, το «δικαίωμα στην τεμπελιά» του Λαφάργκ, όπως και κάθε άλλο δόγμα που θεωρεί την αργία «μητέρα των τεχνών και των ευγενικών αρετών», θα πρέπει ασφαλώς να εγκαταληφθεί, ως τελείως ανεφάρμοστο κι αντικοινωνικό. Συνεπώς έχω τη γνώμη πως η προσέγγιση του προβλήματος, κάτω από τις παρούσες συνθήκες, θα πρέπει να γίνεται μέσα απ' αυτά τα πλαίσια και με βάση τις προοπτικές που μόλις προδιαγράψαμε.

Σχόλη και κοινωνική θεωρία

Από μια άποψη, το φαινόμενο της σχόλης θα πρέπει να βρίσκεται –και συνήθως βρίσκεται– ανάμεσα στα άμεσα ενδιαφέροντα κάθε θεωρίας για τη φύση και την εξέλιξη των κοινωνιών. Πράγματι, όλες σχεδόν οι κλασικές θεωρίες κοινωνικής αλλαγής, αναφέρονται στη χρήση και τις συνέπειες του ελεύθερου χρόνου. Πρώτος ο Marx, ευκρινέστερα από κάθε άλλον, θα προσεγγίσει τη σχόλη σαν φαινόμενο άμεσα συνδεδεμένο με τη διαδικασία της βιομηχανικής παραγωγής. Πρόκειται για κατάσταση και κοινωνική συμπεριφορά, που δεν μπορεί να εξαιρεθεί από τους γενικότερους υπολογισμούς, οι οποίοι αφορούν το επιχειρηματικό κέρδος και την οργανωτική συνοχή. Γιατί η σχόλη, με τη σημερινή έννοια του όρου, είναι φαινόμενο συνοδευτικό ή παράγωγο της παραγωγικής διαδικασίας, που επικρατεί κυρίως με την εδραίωση της καπιταλιστικής παραγωγής.

Βέβαια, σε κάθε εξελικτικό στάδιο ανάπτυξης που προηγήθηκε, ακόμη και στο πιο πρωτόγονο, παράγεται κάποιο πενιχρό πλεόνασμα, που επιτρέπει τις επικρατούσες εκμεταλλεύτριες ομάδες να ξεφύγουν από την καταπιεστική αναγκαιότητα της κατανγκαστικής εργασίας. Με τον τρόπο αυτό μπορούσαν να διαθέτουν τον ελεύθερο χρόνο τους κατά βούληση. Ο Marx δεν αρνήθηκε ποτέ ότι και στον ώριμο καπιταλισμό υπήρχαν περιθώρια ελεύθερου χρόνου, έστω και περιορισμένα, ακόμα και για το προλεταριάτο. Δεν έπαψε όμως να υποστηρίζει, ότι στις κοινωνικές σχέσεις που επικρατούσαν στις μέρες του, η σχόλη δεν έβγαινε έξω από τα πλαίσια της αλλοτριωμένης ύπαρξης του εργαζόμενου. Γι' αυτό και η πολυσυζητημένη φράση του που συναντάμε στη *Γερμανική Ιδεολογία*, σύμφωνα με την οποία η κομμουνιστική κοινωνία θα μας προσφέρει την ευκαιρία το πρωί να κνηγάμε, το απόγευμα να ψαρεύουμε, το βράδυ να βόσκουμε

τα κοπάδια, ενώ μετά το βραδυνό μας να κάνουμε κριτική της πολιτικής κατάστασης, δεν μας παραπέμπει σε μια κοινωνία χωρίς την ανάγκη να εργαζόμαστε. Αυτό που θέλει με την πρόταση αυτή να καυτηριάσει ο Marx, είναι το απάνθρωπο καθεστώς που είχε επιβάλλει η κατανομή της εργασίας στις μέρες του, μια κοινωνική συνθήκη που είχε κατακερματίσει τη ζωή του ανθρώπου και είχε τελειώς υποβαθμίσει ή παραποιήσει τον δήθεν ελεύθερο χρόνο του.

Ο Weber, από την άλλη όχθη της ιδεολογικής και αναλυτικής προσέγγισης του καπιταλιστικού συστήματος και του αστικού καθεστώτος, θα τοποθετήσει τησχόλη στο χώρο της αγοράς, ανάμεσα στο οικονομικό φαινόμενο της παραγωγής των αγαθών και το κοινωνικό φαινόμενο της κατανομής τους. Θα συνδέσει μ' αυτόν τον τρόπο τον ελεύθερο χρόνο με τις «ομάδες γοήτρου», που προσπαθούν να μονοπωλήσουν τις οικονομικές ευκαιρίες, μέσα από τις διαδικασίες του «αποκλεισμού» των άλλων ομάδων. Το «στυλ ζωής», που η κάθε μια από τις ομάδες αυτές υιοθετεί, φέρνει μέσα του το στοιχείο τηςσχόλης που προσδιορίζεται ανάμεσα στ' άλλα και από την ποσότητα και ποιότητα του ελεύθερου χρόνου. Αναπτύσσονται έτσι μια σειρά από κοινωνικούς κώδικες και πρακτικές, καθώς και οι αντίστοιχες λειτουργικές θεσμικότητες που ιεραρχούν τα διάφορα «στυλ ζωής», ανάλογα και με το φαινόμενο τηςσχόλης⁵.

Ο Durkheim, εξετάζοντας την εργασιακή κατάσταση του ανθρώπου, που περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη χαρακτηρίζει τη σύγχρονη ζωή, θα ενδιαφερθεί για τις συνθήκες που ευνοούν και προάγουν τις εργασιακές σχέσεις. Προϋπόθεση της ομαλής κοινωνικής λειτουργίας, είναι η «κοινωνική αλληλεγγύη». Η κοινωνική αλληλεγγύη είναι το αποτέλεσμα της ηθικής δύναμης που εκφράζεται κυρίως μέσα από τη θρησκεία. Πρόκειται για την «ιερή», σε αντιπαράθεση με την «ανίερη» πλευρά της κοινωνικής ζωής, που προάγει τη «συλλογική συνειδητότητα». Από τη φύση του, το θρησκευτικό συναίσθημα, όπως εκφράζεται μέσα από θρησκευτικές τελετές και ιερές τελετουργίες, δεν συμβιβάζεται με την εύθυμη ζωή, την ανεμελιά και τη διασκέδαση. Ησχόλη συνδέεται περισσότερο με την «ανίερη» πλευρά της κοινωνικής ζωής. Παρόλα αυτά, σε ορισμένες θρησκευτικές τελετές, εκδηλώσεις και επετείους, καθώς και σε άλλα σύγχρονα ηθικά υποκατάστατα ενυπάρχει, με τη μία ή την άλλη μορφή και το στοιχείο της διασκέδασης. Η συλλογική αυτή εμπειρία τηςσχόλης, στο χώρο του «ιερού», προάγει την κοινωνική συνοχή. Γι' αυτό, αν και ησχόλη δεν κατονομάζεται ευθέως στα γραπτά του Durkheim,

δεν παύει μ' όλα τούτα να παίζει αποφασιστικό ρόλο στο πρόγραμμα του κοινωνικού μετασχηματισμού που προτείνει⁶.

Ο Veblen, σύγχρονος του Weber και του Durkheim, περισσότερο από κάθε άλλον, έβαλε τησχόλη στο επίκεντρο του θεωρητικού του προβληματισμού. Αυτό το έκανε περισσότερο για να τονίσει τον ταξικό χαρακτήρα, που η έννοια τηςσχόλης φέρνει μέσα της. Τη συνέδεσε μ' ένα συγκεκριμένο «τρόπο ζωής», ταξικού και καταναλωτικού χαρακτήρα. Στη *Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης*, θα εξάρει τη σημασία μιας ορισμένης μορφής ταξικής συνείδησης, που προσπαθεί να βρει την ταυτότητά της μέσα από την *επιδεκτική κατανάλωση* αγαθών και υπηρεσιών, επειδή αυτό προσθέτει ειδικό βάρος στο κοινωνικό γόητρο που ο καθένας επιζητά, σαν σημάδι κοινωνικής προβολής και διάκρισης⁷.

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν και μέχρι πολύ πρόσφατα, ο προβληματισμός και η αντίστοιχη έρευνα γύρω από το θέμα του ελεύθερου χρόνου, πήρε διαφορετική κατεύθυνση. Πολιτικές ιδεολογίες, κοινωνικές επιστήμες και κυβερνητικές πολιτικές, επηρεασμένες προφανώς από την ευφορία της μεταπολεμικής περιόδου, προώθησαν την ιδέα του διαχωρισμού του ελεύθερου χρόνου από την εργασία. Με εξαιρετική αυτοπεποίθηση στο εξελικτικό μοντέλο εκείνης της περιόδου, ένα μεγάλο μέρος της διανόησης και της πολιτικής πρακτικής, φάνηκε να προεξοφλεί το μεταβιομηχανικό μετασχηματισμό της κοινωνίας από σύστημα «εργασιο-κεντρικό» σε οργάνωση «σχόλη-κεντρική». Προσεγγίσεις αυτής της μορφής είχαν την τάση να απομονώνουν δύο ή τρεις μεταβλητές κοινωνικού ή ψυχολογικού χαρακτήρα που σχετίζονται άμεσα με τησχόλη, χωρίς να συνυπολογίζονται γενικότεροι πολιτιστικοί και κοινωνικοί παράγοντες, οι οποίοι διαμορφώνουν το χαρακτήρα και επηρεάζουν τη φύση του ελεύθερου χρόνου στις σύγχρονες κοινωνίες. Παρά το γεγονός ότι παρόμοιες τάσεις είχαν έγκαιρα επικριθεί από λιγότερο ενθουσιώδεις παρατηρητές αυτών των εξελίξεων, δεν έπαψαν ωστόσο να αναπαράγονται από το σύνολο σχεδόν της ακαδημαϊκής σκέψης και της κατεστημένης πολιτικής πρακτικής.

Σήμερα τα πράγματα φαίνεται να έχουν αλλάξει. Έρευνες γύρω από τον ελεύθερο χρόνο γίνονται με φόντο τον ευρύτερο πολιτιστικό χώρο. Πλαισιώνονται με γενικότερες θεωρητικές προτάσεις και εντονότερη κριτική διάθεση. Παρατηρείται πάνω απ' όλα η τάση να διευρύνονται τα κοινωνικοπολιτιστικά πλαίσια μέσα στα οποία πραγματώνεται ο ελεύθερος χρόνος. Αυτό έχει τις επιπτώσεις του και στη φύση της εργασίας και στην ιδεολογία της παραγωγής.

Ο βιορυθμός της οργάνωσης

Η εργασία στις μέρες μας κατάντησε να ορίζεται, έτσι ξερά, σαν δραστηριότητα που εκτελείται «για την εδραίωση του δικαιώματος σε κάποιο μισθό»^β. Η μισθωτή εργασία μ' αυτό τον τρόπο, παρά τις διάφορες ιδεολογικές επικαλύψεις με τις οποίες περιβάλλεται, μετατρέπεται σε μια κατεξοχήν ετεροκαθοριζόμενη, ετερόνομη και γι' αυτό καταναγκαστική, κοινωνική δραστηριότητα. Αυτοί που έχουν ή ψάχνουν για δουλειά, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, διακατέχονται από την αίσθηση ότι μισθώνουν ή επιθυμούν να μισθώσουν σε κάποιον τον ελεύθερό τους χρόνο, με κάποιο αντάλλαγμα. Τίποτε άλλο πέρα απ' αυτό δεν είναι διατεθειμένοι να δώσουν. Ταυτόχρονα, όταν τους ρωτούν τι δουλειά κάνουν, πολλοί απ' αυτούς δεν απαντούν ότι φτιάχνουν αυτοκίνητα, ηλεκτρικές συσκευές ή ερπίστριες οχημάτων, αλλά ότι δουλεύουν στου Σαρακάκη, στην Ιζόλα ή στη Στάγιερ. Η δουλειά τους είναι «καλή» ή «κακή», ανάλογα με το πόσα κερδίζουν. Η φύση της απασχόλησής τους ίσως τους ενδιαφέρει, αλλά έρχεται σε δεύτερη μοίρα. Μ' αυτό το καθαρά οικονομικό κριτήριο, έχει κανείς μια «πολύ καλή δουλειά» σε κάποιο εργοστάσιο κατασκευής όπλων, ή μια «πολύ κακή δουλειά», σε κάποιο εργοστάσιο κατασκευής φαρμάκων.

Για τη μεγάλη έτσι πλειοψηφία του εργαζόμενου πληθυσμού, το μεροκαματιάρι ή το μισθωτό, το βιοτέχνη ή τον επαγγελματία, η εργασία καταλήγει σε απλό μέσο επιβίωσης. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, η εργασία θεωρείται αυτοσκοπός, με σχετικά περιθώρια ελευθερίας. Σε κάθε είδος απασχόλησης, ακόμα και σε συστήματα παραγωγής, όπου επικρατεί η μέθοδος της αλυσίδας ή η «κατά σειρά» παραγωγή, υπάρχουν βέβαια, έστω και μικρά, περιθώρια ελευθερίας. Χωρίς αυτά τα περιθώρια όλα θα σταματούσαν. Κι αυτά όμως τα μικρά περιθώρια ελευθερίας, συμπιέζονται όλο και περισσότερο, από τα γενικότερα συστήματα πολιτιστικής οργάνωσης και κοινωνικού ελέγχου.

Η τελευταία αυτή παρατήρηση οδηγεί σ' ένα γενικότερο προβληματισμό που έχει να κάνει με τα ευρύτερα οργανωτικά πλαίσια, μέσα στα οποία κάθε φορά αναπτύσσεται η παραγωγική δραστηριότητα. Οι σύγχρονες οργανωτικές διευθετήσεις, στις βασικές τους διαστάσεις, είναι συστήματα κατεύθυνσης, συντονισμού και ελέγχου της εργασιακής συμπεριφοράς μίας ομάδας ατόμων, που ενώνουν τις δυνάμεις τους, για να πετύχουν όσο το δυνατόν περισσότερα, με το μικρότερο δυνατό κόστος. Αυτή εί-

ναι η αρχή της «αποδοτικότητας» πάνω στην οποία στηρίζεται, κάθε ορθολογικά οργανωμένη σύγχρονη επιχείρηση στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα⁹.

Η αξιολόγηση όμως των αποτελεσμάτων της παραγωγικής διαδικασίας, δεν είναι δυνατόν να γίνει, χωρίς την πλήρη κατανόηση της φύσης της εργασιακής συμπεριφοράς αυτών που εμπλέκονται σ' αυτή. Είμαστε υποχρεωμένοι ν' ασχοληθούμε με την έννοια της εργασίας, όχι μόνο από τη φιλοσοφική, ανθρωπιστική σκοπιά, αλλά και από τη βιολογική, λειτουργική της διάσταση. Μόνο μ' αυτό τον τρόπο θα μπορέσουμε να παρέμβουμε διαρθρωτικά στην παραγωγική διαδικασία. Έτσι μόνο θα μπορέσουμε ν' αγγίξουμε τα πραγματικά προβλήματα της οργάνωσης και του ελέγχου των εργασιακών σχέσεων. Συνεπώς, το ερώτημα που τίθεται αυτόματα μπροστά μας κάτω απ' αυτή τη γενική προσέγγιση, θα μπορούσε να διαμορφωθεί ως εξής: «Είναι η ικανότητα του ατόμου για εργασία κάτι βιολογικά δοσμένο, προγενετικά καθορισμένο, ή είναι αντίθετα μία επίκτητη ποιοτική ιδιότητα, που επηρεάζεται από κοινωνικούς παράγοντες και κοινωνικές ευκαιρίες και που μπορεί ν' αποκτηθεί με την παιδεία και να εξελιχθεί με υλικά ή άλλα κίνητρα;». Σύμφυτο μ' αυτό είναι κι ένα δεύτερο ερώτημα: «Είναι δυνατόν να μετρήσουμε την ικανότητα του ατόμου για εργασία, να προσδιορίσουμε δηλαδή ακριβή όρια αποδοτικότητας για κάθε παραγωγικό άτομο;».

Και τα δύο αυτά ερωτήματα θίγουν εξαιρετικά λεπτά θέματα βιολογικής σύστασης, οργανικής διάπλασης, προσωπικής αυτοποίησης, κοινωνικής προσαρμογής, πολιτικής συμμετοχής και οικονομικής ανάπτυξης. Τόσο η απρόσεκτη ή παραπειστική διατύπωσή τους, όσο και η επιπόλαιη ή μονομερής απάντησή τους, είναι δυνατόν να εισάγουν στην ανάλυση της ανθρώπινης συμβίωσης και της κοινωνικής οργάνωσης από την πίσω πόρτα, έναν έρποντα ελιτισμό ή το αντίθετό του, έναν ξεδιάντροπο λαϊκισμό, που αλλοιώνουν και συσκοτίζουν την πραγματικότητα. Αυτό εύκολα μπορεί να συμβεί και από το στενό συσχετισμό που υπάρχει ανάμεσα στη διαστρωμάτωση της ανθρώπινης δραστηριότητας (με τη μορφή της κατανομής των ρόλων) και στα συστήματα εργασίας (τις παραγωγικές αναγκαιότητες). Μ' αυτό τον τρόπο η κοινωνικο-οικονομική ανισότητα μπορεί λαθεμένα ν' αποδοθεί, είτε αποκλειστικά σε βιολογικές διαφορές, είτε μεμονωμένα στα διαφοροποιημένα συστήματα αμοιβών, που ισχύουν για εργασία η οποία εκτελείται στα διάφορα επίπεδα της παραγωγικής διαδικασίας¹⁰. Έχουμε αρκετά παραδείγματα τέτοιων μεμονωμένων εκτιμήσεων στο παρελθόν, με σοβαρές επιπτώσεις στην προσ-

πάθεια για μία ικανοποιητική προσέγγιση του προβλήματος.

Σήμερα γίνεται σχεδόν απ' όλους κατανοητό, ότι για ν' αποφευχθούν τέτοια ενδεχόμενα, χρειάζονται μακρόχρονες και ιδιαίτερα εξειδικευμένες έρευνες γύρω από βιολογικά, ψυχολογικά και περιβαλλοντολογικά προβλήματα, τα οποία θεωρούνται ιδιαίτερης σημασίας για τη στάση και τη συμπεριφορά του ατόμου. Πριν δηλαδή αποφανθούμε για συγκεκριμένα άτομα, είναι απαραίτητο να προηγηθούν εκτεταμένες παρατηρήσεις από τη πολύ μικρή τους ηλικία, τη βρεφική, αν αυτό είναι δυνατόν. Είναι ανάγκη να παρατηρήσουμε την ικανότητα του μικρού παιδιού ν' αντιδρά σε καταστάσεις αποστέρησης, απογοήτευσης ή καθυστερημένης ανταμοιβής, για ένα σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα. Από αυτήν την παρατήρηση θα προκύψουν μια σειρά από χρήσιμα συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιδρούν κάτω από δοσμένες συνθήκες. Θα μπορούσαμε για παράδειγμα να διαπιστώσουμε σ' αυτές τις περιπτώσεις ότι, όσο νωρίτερα ηλικιακά και για μεγαλύτερα διαστήματα γίνεται ανεκτή η καθυστερημένη ανταμοιβή μιας προσπάθειας, τόσο περισσότερο αναπτύσσεται η εργασιακή ικανότητα του ατόμου¹¹.

Αν τώρα η εργασιακή ικανότητα του ανθρώπου, όπως αυτή διαμορφώνεται από παρόμοιες συνθήκες κατά την παιδική ηλικία, αποτελεί αξιόπιστο σημάδι πρόγνωσης της εργασιακής ικανότητας στα χρόνια της ενηλικίωσής του, ανεξάρτητα από τη μετέπειτα εκπαίδευση που τυχόν πάρει (ή δεν πάρει) και το εργασιακό περιβάλλον στο οποίο θα βρεθεί, είναι ένα ακόμη πολύ δύσκολο ερώτημα. Πάντως το να ξεκινάμε από τον ενήλικα, όπως συνήθως γίνεται σήμερα και να πηγαίνουμε πίσω στη βρεφική του ηλικία, για να διαπιστώσουμε τις πιθανές επιρροές που έχει δεχτεί, αποτελεί μια πολύ δύσκολη και συχνά ρηξικέλευθη αναλυτική μεθοδολογία.

Γι' αυτούς τους λόγους, τόσο η διεύθυνση της βιομηχανικής παραγωγής στον ιδιωτικό τομέα, όσο και οι διοικητικές αρχές των κρατικών υπηρεσιών στο δημόσιο, για μεγάλα χρονικά διαστήματα δεν έπαιρναν και στη συντριπτική τους πλειοψηφία δεν φαίνεται να παίρνουν και σήμερα, σοβαρά υπόψη έναν από τους θεμελιωδέστερους παράγοντες της ανθρώπινης παραγωγικότητας: το «βιολογικό ρυθμό» του εργαζόμενου (για να μιλήσουμε με λιγότερο, για την περίπτωση, φορτισμένους όρους). Αν και η σπουδαιότητα αυτού του παράγοντα έχει επιστημονικά καταδειχθεί, δεν έχει πάρει μέχρι σήμερα τη δημοσιότητα που θα έπρεπε. Η λειτουργικότητα και ο αντίκτυπός του πάνω στην ευρύτερη διαδικασία της παραγωγής, παραμένει στη σκοτεινή πλευρά της

σελήνης. Εδώ απλώς θα θίξουμε μερικά κύρια προβλήματα που αφορούν το θέμα αυτό, χωρίς καμία αξίωση για εμπεριστατωμένη κάλυψη του θέματος.

Ο βιορυθμός της παραγωγής

Σε κάθε άνθρωπο υπάρχει ένας ιδιαίτερος «ζωτικός ρυθμός», που είναι συνάρτηση μιας σειράς βιολογικών λειτουργιών, όπως ο παλμός της καρδιάς του, των αναπνευστικών του κινήσεων και γενικά οι διαντιδράσεις του με το φυσικό και κοινωνικό του περιβάλλον. Όλοι μας έτσι έχουμε έναν προσωπικό ρυθμό *σωματικής δραστηριότητας και διανοητικής λειτουργίας*, που συνήθως ονομάζουμε «βιορυθμό». Ο ρυθμός της *σωματικής δραστηριότητας* είναι συνάρτηση μιας σειράς παραγόντων, όπως το ύψος, το βάρος ή το μήκος των μελών του σώματός μας. Ο ρυθμός της *διανοητικής λειτουργίας* εξαρτάται από παράγοντες και στοιχεία που δεν είναι ακόμη επακριβώς προσδιορισμένα. Πάντως είμαστε λίγο-πολύ σε θέση να γνωρίζουμε, πως κάθε σωματική δραστηριότητα ή διανοητική λειτουργία που δεν βρίσκεται σε αρμονία με τον προσωπικό μας βιορυθμό, προκαλεί σημαντικές οργανικές διαταραχές, που θέτει σε κίνδυνο την υγεία μας και επιδρά δυσμενώς στην απόδοσή μας ως φορέων παραγωγικής ενέργειας¹².

Οι φυσικοί ρυθμοί ή «βιορυθμοί» του ανθρώπου που έχουν σχέση με την επαγγελματική απασχόληση και την παραγωγική δράση, εξελίχτηκαν αργά μέσα στα κοινωνικά πλαίσια των παραγωγικών ομάδων και των ιδιαίτερων πολιτισμών όπου οι ομάδες αυτές βρέθηκαν ή αναγκάστηκαν να δραστηριοποιηθούν. Αντανακλούν μ' αυτόν τον τρόπο παραδόσεις που χρονολογούνται από αιώνες, ίσως και χιλιετηρίδες και που εξαρτώνται, όπως είναι πολύ φυσικό, όχι μόνο από βιολογικούς, αλλά και από κοινωνικούς παράγοντες. Πάνω από όλα όμως οι βιορυθμοί στοιχειοθετούν όχι μόνο την αναγκαιότητα, αλλά και την ικανότητα ή τη βούληση του ατόμου για δράση, μια ικανότητα και μια βούληση που, αν και δεν είναι ακόμη φιλοσοφικά ξεκαθαρισμένη, είναι ωστόσο κοινωνικά καθορισμένη.

Όσον αφορά τώρα τη σχέση του εργαζόμενου με το άμεσο τεχνικό περιβάλλον του εργοστασίου, του εργαστηρίου ή του γραφείου, θα πρέπει να πούμε πως από φυσιολογικο-οργανική άποψη, οι φυσικοί ρυθμοί του ατόμου έχουν σχέση με το χρόνο της ανάπαυσης που παρεμβάλλεται ανάμεσα στις μυικές συσπάσεις, που του επιτρέπουν την επαναφόρτιση και την ανάκτηση των δαπανημένων δυνάμεων. Όσο μεγαλύτερα τα διαλείμματα

της ανάπαυσης, τόσο περισσότερο καθυστερεί η εμφάνιση της κόπωσης στο τέλος μιας χρονικής περιόδου.

Από ψυχολογική άποψη, όταν μιλάμε για φυσικούς ρυθμούς, αναφερόμαστε σε μία σειρά από κινήσεις που επαναλαμβάνονται κατά τακτά χρονικά διαστήματα και επηρεάζουν τη διάθεση του ατόμου. Για να συνειδητοποιήσουμε την έννοια του ρυθμού, οι διακοπές ή τα χρονικά διαστήματα ανάμεσα σε κινήσεις, εικόνες, ή ήχους, θα πρέπει να είναι ισομερώς κατανομημένα και μικρής διάρκειας. Αν και υπάρχουν ορισμένα κατώτερα και ανώτερα όρια διάρκειας των διαλειμμάτων ή διακοπών που θεωρούνται ικανοποιητικά, ο φυσικός ρυθμός του κάθε ατόμου είναι θέμα προσωπικό, παρά την κοινωνική ομοιομορφία που χαρακτηρίζει ορισμένες ομάδες εργαζομένων. Το κάθε άτομο δηλαδή διαθέτει ή αναπτύσσει το δικό του φυσικό ρυθμό, που είναι θεμελιακής σημασίας για τη φυσιολογική του κατάσταση. Αυτό σημαίνει ότι ο «συμβατικός χρόνος» δεν συμβιβάζεται συνήθως με τον «υποκειμενικό χρόνο» κατά την εκτέλεση ενός συγκεκριμένου έργου. Ο κοινωνικός χρόνος είναι χρόνος *ψηφιακός*. Ο ατομικός χρόνος είναι χρόνος *αναλογικός*. Στον ατομικό χρόνο δεν υπάρχουν λεπτά και δευτερόλεπτα, ισομερώς διαιρεμένα και μαθηματικά υπολογισμένα. Είναι χρόνος διαρκής και αδιαίρετος, ενιαίος και αδιάκοπος, όπως το καρδιογράφημα: Μ' αυτή την έννοια, «ακόμα και το τικ-τακ της καρδιάς μας, έχει τους δικούς του χρόνους και τις δικές του διακυμάνσεις»¹³.

Τα συστήματα της βιομηχανικής παραγωγής, όπως αυτά έχουν εξελιχθεί μέχρι σήμερα, σπάνια λαβαίνουν υπόψη τέτοιες διαφοροποιήσεις ρυθμών ανάμεσα στους εργαζόμενους. Η καθολικότητα και η κανονικότητα που κυρίως χαρακτηρίζει κάθε αυτοματοποιημένο σύστημα παραγωγής στις μέρες μας, βάζει σε δεύτερη μοίρα ή αγνοεί τελείως παρόμοια θέματα. Όλοι όσοι εργάζονται στα μεγάλα παραγωγικά και γραφειοκρατικά συστήματα, υποχρεώνονται να ακολουθούν συλλογικούς βιορυθμούς, θεσμιμένους κι ετερόνομους, που επιβάλλει η τεύλορική λογική, της δήθεν «επιστημονικής διεύθυνσης». Η οργανωτική δράση (εξειδικεύσεις, κατηγοριοποιήσεις, επίπεδα, ρόλοι και ιεραρχίες στην παραγωγική διαδικασία), οριοθετείται, επιβάλλεται και λειτουργεί με βάση το περισσότερο κέρδος με το λιγότερο κόστος.

Έρευνες ωστόσο που όλο και συχνότερα βλέπουν το φως της δημοσιότητας, καταγράφουν η μια μετά την άλλη στοιχεία, δεδομένα και συμπεράσματα που είναι διαμετρικά αντίθετα, τόσο με τα δόγματα των ανθρώπινων και εργασιακών σχέσεων που κυ-

ριαρχούν στις καπιταλιστικές χώρες, («φορντικής» ή «τεϋλορικής» έμπνευσης) όσο και μ' αυτά που για πολλές δεκαετίες διατηρούσαν ζωντανό το μύθο του *σταχανοβίτη εργάτη* στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού¹⁴. Οι έρευνες αυτές στο σύνολό τους καταλήγουν σε μια κοινή διαπίστωση: για να φτάσουμε στο σημείο όπου ο καθένας θα εργάζεται σύμφωνα με το δικό του βιορυθμό, ώστε να του δίνεται η ευκαιρία να εκτελεί με τη μεγαλύτερη δυνατή άνεση –και παράλληλα ίσως ευχαρίστηση– το έργο που έχει επιλέξει ή που του έχει ανατεθεί, θα απαιτηθούν παρεμβάσεις και αλλαγές, που ίσως ξεπερνούν τις μεμονομένες ρυθμίσεις και ανακατατάξεις μέσα στον περιορισμένο χώρο του εργοστασίου. Θα χρειαστούν προπάντων αλλαγές στη φιλοσοφία της παραγωγικής διαδικασίας, κάτι που ασφαλώς προϋποθέτει ριζικές αλλαγές στη στάση μας απέναντι στον ίδιο τον ανθρώπινο παράγοντα ως δημιουργική δύναμη.

Μεταρρυθμίσεις με γνώμονα την παραγωγή και αλλαγές με επίκεντρο την παραγωγικότητα, μέσα στα σημερινά πλαίσια της βιομηχανικής οργάνωσης, καταδικάζουν πολλά άτομα να εκτελούν εργασίες πολύ κατώτερες από τις διανοητικές τους ικανότητες. Γι' αυτό και πολλά από τα σημερινά συστήματα εργασίας, όχι μόνο δεν προάγουν την προσωπική ικανοποίηση του εργαζομένου, αλλά συχνά δεν πετυχαίνουν να φτάσουν τις «παραγωγικές νόρμες» που αυτά τα ίδια στοχοθετούν.

Ο αυτοματισμός στην παραγωγή

Πολλές σύγχρονες μελέτες θεωρητικών της οργάνωσης και άλλες τόσες εργασιακές πολιτικές, προσπαθούν να δώσουν απάντηση στο πρόβλημα, επιδιώκοντας την μηχανοποίηση της παραγωγής, δηλαδή αυτοματοποιώντας στο έπακρο τις εργασιακές διαδικασίες. Ο Walthey για παράδειγμα, από τους πρώτους σύγχρονους εργασιακούς ψυχολόγους που ασχολήθηκε με το πρόβλημα της αυτοματοποιημένης εργασίας στη δεκαετία του 1940, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το ιδανικό σύστημα κάθε μαζικής παραγωγής, θα ήταν η εργασία να εκτελείται με έναν εντελώς μηχανοποιημένο κι αυτόματο τρόπο, ώστε να μοιάζει με το «πλέξιμο της κάλτσας», μια απασχόληση όπου οι γυναίκες παλιότερα μπορούσαν να ακολουθούν το δικό τους φυσικό ρυθμό εργασίας και συγχρόνως να συνομιλούν ή να ονειροπολούν, κατά πώς τους αρέσει¹⁵. Επικροτώντας τις απόψεις αυτές ένας πιο σύγχρονος συνάδελφός του θα υποστηρίξει με τη σειρά του ότι, αυτοματοποιώντας τις μηχανικές εργασίες, κάτω από συνθήκες

επιστημονικής διεύθυνσης, δίνουμε την ευκαιρία στον εργάτη να ξαναβρεί το δικό του ρυθμό: «Το ανθρώπινο πνεύμα απελευθερώνεται από τη συνεχή απασχόληση της επαγγελματικής εργασίας. Τα μηχανοποιημένα τότε επαγγέλματα, παύουν να καταλήγουν σε μόνιμη αιτία νευρικών κλονισμών»¹⁶. Γι' αυτό και θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι, *«πρέπει να σπρώξουμε μέχρι το τέρμα τον αυτοματισμό και την ασυναισθησία που συνεπιδύρει»*¹⁷.

Ενάμισι σχεδόν αιώνα πριν, ο Marx είχε προβλέψει τις εκρηκτικές συνέπειες της τεχνολογίας και του αυτοματισμού στην παραγωγή: «Όσο η μεγάλη βιομηχανία θα αναπτύσσεται, τόσο η δημιουργία του πραγματικού πλούτου θα εξαρτάται λιγότερο από το χρόνο εργασίας και την ποσότητα της χρησιμοποιούμενης εργασίας και περισσότερο από την απόδοση των συστημάτων εργαλείων (agentien), που μπαίνουν σε κίνηση κατά τη διάρκεια του χρόνου εργασίας»¹⁸. Τα συστήματα των εργαλείων και ο βαθμός της αποτελεσματικότητάς τους, δεν βρίσκονται σε καμία συνάρτηση με τον άμεσο χρόνο εργασίας που απαιτεί η παραγωγή τους. Η αποτελεσματικότητά τους εξαρτάται από το γενικό επίπεδο της επιστήμης και της «τεχνολογικής προόδου», μ' άλλα λόγια εξαρτάται απ' την εφαρμογή αυτής της επιστήμης στην παραγωγή¹⁹.

Τα πράγματα από μια καθαρά τεχνική πλευρά, σε γενικές γραμμές, δε φαίνεται να ξέφυγαν και πολύ απ' αυτή την εξέλιξη που προβλέπει ο Marx. Τα περισσότερα μηνύματα που μας έρχονται σήμερα από τα εργαστήρια της βιομηχανικής ψυχολογίας, τα γραφεία εργασίας και τις διευθύνσεις των δημοσίων σχέσεων των μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων, τείνουν να διαμορφώσουν μία αισιόδοξη και ελπιδοφόρα εικόνα για την παραγωγική διαδικασία. Μερικοί θα υποστηρίξουν, όπως για παράδειγμα ο Friedman, ότι ακόμη και ο εξαντλητικός ρυθμός που επιβάλλει στο χειριστή της ταινίας, απέχει πολύ από του να δυσαρεστεί όλους τους εργάτες. «Μεταξύ ατόμων που είναι ικανά να ξεχωρίζουν τη φυσική σειρά των κινήσεων από τη διανοητική σειρά των εικόνων», θα υποστηρίξει, «πολλοί είναι αυτοί που δηλώνουν πως είναι ικανοποιημένοι, γιατί ο εξαναγκασμός του ρυθμού τους επιτρέπει μία οικονομία στην εθελοντική και κουραστική απόφαση. Αυτή η οικονομία τους αρέσει και τους ξεκουράζει. Όταν επομένως η εργασία καθορίζεται από ένα ρυθμό, η ταινία κρατάει το ρόλο που σε μία ομάδα δρομέων, παίζει ο "λαγός", που προηγείται και παρασύρει τους συντρόφους του... Κατά τον ίδιο τρόπο και η ταινία αποτελεί ένα είδος τέχνης του αρχηγού

που παρασύρει την ομάδα και τη γλυτώνει από μία δαπάνη θέλησης»²⁰.

Άλλοι μας διαβεβαιώνουν ότι η εργασία στο μέλλον θα είναι μία απασχόληση περιορισμένης διάρκειας. Οι χειρισμοί των μηχανών, των ηλεκτρονικών υπολογιστών και των τεχνικών συστημάτων, στα εργοστάσια, τα γραφεία και τα εργαστήρια θα έχουν πολύ σύντομα τελείως αυτοματοποιηθεί. Οι τμηματικές, επαναλαμβανόμενες κινήσεις θα γίνονται περισσότερο ευχάριστες. Η μονοτονία της δουλειάς θα διακόπτεται από ψυχαγωγικά προγράμματα, μουσικές παρεμβάσεις και διασκεδαστικά δρώμενα. Οι δραστηριότητες και τα προϊόντα της κουλτούρας θα γεμίζουν τα διαλείμματα του εργαζόμενου, στους χώρους εργασίας.

Εδώ όμως τα πράγματα δε φαίνεται να εξελίσσονται ακριβώς προς αυτήν την κατεύθυνση. Στην πράξη, η μελέτη της ψυχοφυσιολογίας της εργασίας, δεν προχώρησε σε προτάσεις γενικότερης αναδιάρθρωσης των παραγωγικών σχέσεων. Σταματάει στη σκέψη του κέρδους ή περιορίζεται απ' αυτή. Η ευρύτερη οικονομικο-κοινωνική πρακτική στο μεταξύ περιόρισε ή διαστρέβλωσε τον αντίκτυπο της τεχνολογίας, σε σχέση με τις παραγωγικές διαδικασίες. Ένα παράδειγμα. Επανελημμένες έρευνες έφεραν στο φως ένα σημαντικό γεγονός: ότι η εργασία που συντελείται «επί ταινίας» είναι οργανικά και ψυχικά βλαβερή για πολλούς εργάτες. Αναγκασμένος στις περισσότερες φορές να εκτελεί εξακολουθητικά ορισμένες μονότονες κινήσεις, έρχεται μία στιγμή που ο χειριστής της ταινίας αποδιοργανώνεται σωματικά και ψυχικά. Σε τέτοιες λοιπόν περιπτώσεις η πρακτική απάντηση της εργονομίας είναι να γίνονται συχνές παύσεις, αφιερωμένες στη σωματική άσκηση και σε αλλαγές θέσεων και στάσεων του εργάτη μπροστά στην ταινία.

Είναι σπάνιες όμως οι περιπτώσεις που εφαρμόστηκαν αυτές οι «απλές εμπειρικές» υποδείξεις. Η πλειοψηφία των διευθύνσεων στα μεγάλα εργοστάσια αρνήθηκε να τις εφαρμόσει, με τον ισχυρισμό πως είναι δαπανηρές και δημιουργούν αναστάτωση στις παραγωγικές διαδικασίες. Ελάχιστοι ήταν εκείνοι οι τολμηροί διευθυντές, ιδιαίτερα στη βιομηχανική περιοχή του Σικάγου, που εφάρμοσαν σε εργοστάσια «πιλότους», μερικές από τις υποδείξεις των κοινωνικών ψυχολόγων. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι γρήγορα διαπιστώθηκε πως οι νέες μέθοδοι, αντί να μειώνουν την απόδοση, την αύξαιναν. Μακρόχρονα αποδείχτηκαν απόλυτα θετικές και «συμφέρουσες», αν υπολογίσει κανείς την ευεξία και τον ενθουσιασμό που προκαλούσαν στο προσωπικό, καταστάσεις που μακροχρόνια αύξησαν την αποδοτικότητά τους²¹. Παρόλ'

αυτά ωστόσο, η κατάσταση παρέμεινε στάσιμη στο σημείο αυτό μέχρι σήμερα.

Ο Braverman, στο βιβλίο του *Εργασία και Μονοπωλιακό Κεφάλαιο*, είχε υποστηρίξει ότι η τάση του καπιταλισμού είναι να στερεί από την εργατική τάξη στο σύνολό της, την χαρά του αυτοποιητικού έργου²². Ο συνεχής υποβιβασμός του ελεύθερου τεχνίτη-βιοτέχνη, «χειρονακτοποιεί» την εργασία, με αποτέλεσμα να μειώνεται συνεχώς ο αυτόνομος χώρος της παραγωγής. Το διαρκώς επεκτεινόμενο δίκτυο επιμερισμού και κατανομής της εργασίας, με τους υψηλούς βαθμούς εξειδίκευσης που απαιτεί, οδηγεί στη μείωση της ελεύθερης κίνησης και της προσωπικής αυτονομίας. Είναι αυτό για το οποίο μας είχε κάποτε προειδοποιήσει ο Marx ότι θα συνέβαινε, χρησιμοποιώντας τη λογική της «συλλογικής» ή «κοινωνικής» παραγωγής.

Αυτό δηλαδή που δεν έγινε όπως είχε προβλέψει ο Braverman, είναι η συνεχής «χειρονακτικοποίηση» της εργασίας. Η αλληλεξάρτηση των παραγωγών και η απομόνωση του κοινωνικού εργάτη, δεν συντελείται με την αποστέρηση του αυτόνομου επαγγέλματος και την χειρονακτικοποίησή του, αλλά μέσα από την εξειδίκευση και την εντατικοποίηση του αυτοματισμού, που απομονώνει τον παραγωγό μέσα στη συλλογική παραγωγή. Ο αυτοματισμός της εργασίας έχει αφαιρέσει από τον εργάτη την αίσθηση της αυτονομίας της δράσης του, με τη μορφή του τεχνίτη ή του βιοτέχνη, που εργαζόταν στο μικρό του εργαστήριο, σχεδόν κατά βούληση, με ρυθμούς που αυτός επέλεγε. Αυτό τουλάχιστον δείχνουν αλληπάλληλες έρευνες που έχουν γίνει στο χώρο αυτό, ιδιαίτερα στην Γαλλία και τις Η.Π.Α.²³. Έτσι, αυτό που σκοτώνει τον εργάτη σήμερα, δεν είναι τόσο η μη ειδίκευσή του και άρα η απασχόλησή του σε ανούσιες απασχολήσεις, χωρίς ενδιαφέρον για τον ίδιο, σ' ένα πρώτο επίπεδο παραγωγής. Το πρόβλημα είναι η θανάσιμη μονοτονία στην οποία καταδικάζεται μέσα στα αυτοματοποιημένα συστήματα παραγωγής που είναι υποχρεωμένος να εργάζεται. Είναι η απώλεια της ταυτότητάς του μπροστά στα συγκεκριμένα παραγωγικά καθήκοντα που του επιβάλλονται.

Μπροστά σε μία τέτοια εξέλιξη, το πρόβλημα που μπαίνει στην μετακαπιταλιστική οργάνωση της εργασίας, είναι η εξεύρεση εναλλακτικών μεθόδων ενσωμάτωσης του εργαζόμενου στα παραγωγικά συστήματα. Δεν μπορεί πια ο εργάτης να εξακολουθήσει να αντιμετωπίζεται σαν παθητική, τεχνική «εισροή» στην παραγωγική διαδικασία. Αυτό βέβαια προϋποθέτει μία σειρά από ιδεολογικές πολιτικές και ηθικές επανατοποθετήσεις (πέρα από

τις καθαρά οικονομικο-οργανωτικές), με αμφίβολα συχνά αποτελέσματα στους χώρους εργασίας. Το πρόβλημα πάντως μέχρι σήμερα έχει αντιμετωπιστεί από τη μεριά του εργαζόμενου, σαν πρόβλημα κυρίως σμίκρυνσης του χρόνου εργασίας. Μια τέτοια στάση έχει ασφαλώς δυσμενή αντίκτυπο στο μη δεσμευμένο ή ελεύθερο χρόνο για τον οποίο συζητάμε.

Προσωπική αυτοδιάθεση

Παρά τα διευρημένα όρια ελευθερίας που υποτίθεται ότι προσφέρει ο αυτοματισμός και ο περιορισμός του εργάσιμου (δεσμευμένου) χρόνου, η ανθρώπινη δράση εξακολουθεί να περιορίζεται ανάμεσα στο «χρέος» και τις «προσδοκίες», την «κοινωνική επιφάνεια» και την «ιδεολογική προπαγάνδα», τον «αυθορμητισμό» και την «χειραφέτηση», τις «ηθικές επιταγές» και τις «ιστορικές δυνατότητες». Ας πάρουμε ένα παράδειγμα.

Η κοινωνική ασφάλιση στις μέρες μας μειώνει την αβεβαιότητα της προσωπικής επιβίωσης, που στη διάρκεια χιλιατηρίδων απορροφούσε το μεγαλύτερο ποσοστό ενέργειας των ανθρώπων. Αυτό έδωσε μια σχετική αυτονομία στις κινήσεις, διευρύνοντας τα όρια της κοινωνικής δράσης. Ωστόσο, το νομικό πλαίσιο, οι ηθικοί κανόνες, οι συμβατικές υποχρεώσεις, οι κοινωνικοί τύποι, «οι προδιαγραφές» του τελετουργικού, η «ετικέτα» και οι επιλογές του «συρμού», οι επιταγές της μόδας και το ιεραρχημένο γόητρο που πρέπει να επιβεβαιωθούν, εξακολουθούν να περιορίζουν στο ελάχιστο τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες για τυχόν αυθόρμητη έκφραση, προσωπική δημιουργία και κοινωνική αυτοδιάθεση, που μπορεί να προσφέρουν οι σχετικά βελτιωμένες συνθήκες.

Σ' ένα περιβάλλον που ελέγχεται από τη λογική της παραγωγής και την ανισομερή κατανομή του πλούτου, τα περιθώρια του ελεύθερου χρόνου περιορίζονται στο ελάχιστο²⁴. Τα ιδεώδη της ατομικής ελευθερίας χάνονται στις αναγκαιότητες του κοινωνικού συμβιβασμού και στα διαδικαστικά των κοινωνικών συμβάσεων. Συνθλίβονται κάτω από τις αφόρητες πιέσεις άτυπων ή τυπικών υποχρεώσεων που επιβάλλουν οι «κοινωνικές συνθήκες». Μέσα σ' αυτούς τους περιορισμούς, η μείωση της εργάσιμης μέρας, δεν φαίνεται να αυξάνει τα περιθώρια του πραγματικά ελεύθερου χρόνου.

Αυτό που διαπιστώνουμε από μία πρώτη ματιά, είναι ότι η μείωση της εργάσιμης μέρας είναι αποτέλεσμα της αυξημένης

παραγωγικότητας. Η αυξημένη παραγωγικότητα έχει με τη σειρά της σαν αποτέλεσμα τη συγκέντρωση των υλικών πόρων, την τελειοποίηση των τεχνικών διεύθυνσης και οργάνωσης της παραγωγής και την ενεργοποίηση όλων όσων παίρνουν μέρος στην παραγωγική διαδικασία. Η αύξηση της προσοχής, της ετοιμότητας και της έγκαιρης και συνεχούς προετοιμασίας που απαιτείται από όποιον συμμετέχει στην παραγωγική διαδικασία, δηλαδή απ' όλους, οδηγεί σ' αυτό που μερικοί ονόμαζαν «ποιοτική συμπίκνωση της παραγωγικής προσπάθειας»²⁵.

Σε μια τέτοια κατάσταση, η ψυχολογική και επαγγελματική επιβίωση του εργαζόμενου εξαρτάται από τις συνεχής «φορτώσεις» επιδεξιότητας, εκπαίδευσης και επιχειρησιακότητας που δέχεται, όχι μόνο στο χώρο της παραγωγής, αλλά και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Η διασκέδαση έτσι και το διάλειμμα ή η ανάπαυση και ησχόλη δεν είναι αναπόσπαστα κομμάτια που παρεμβαίνουν στην τροχιά του επαγγελματικού εξαναγκασμού, ή της εργασιακής σκοπιμότητας του εργαζόμενου. Ο πολλαπλασιασμός της αυτοματοποιημένης και μονότονης εργασίας, όπως είδαμε δεν αφήνει ανεπηρέαστη τη βιο-ψυχο-κοινωνική κατάσταση, ούτε του χειρώνακτα ούτε του πνευματικού εργάτη. Η εργασία μεταμορφώνεται σε μία σειρά από αυστηρά ελεγχόμενες κινήσεις σε μία νοητική διεργασία μονότονα επαναλαμβανόμενης σκέψης, με σοβαρές επιπτώσεις στο νευρικό σύστημα και τον ψυχισμό του εργαζόμενου. Και μ' αυτά τα ψυχικά και σωματικά εφόδια, το άτομο φεύγει από το χώρο της εργασίας για να επιζητήσει την απόλαυση της διασκέδασης.

Χωρίς να μπει κανείς σε λεπτομέρειες στατιστικών εκτιμήσεων και αριθμητικών υπολογισμών, είναι εύκολο να διαπιστώσει ότι η μεγάλη μάζα των εργαζομένων στα εργοστάσια, τις επιχειρήσεις, ή τα εργαστήρια και τα μεγάλα ή μικρά καταστήματα, στις μεγάλες ιδιωτικές εταιρίες ή το δημόσιο, δεν θα μπορέσει στη διάρκεια της ζωής του να καταλάβει θέσεις που είναι ή θεωρούνται «προνομιούχες». Ελάχιστοι είναι αυτοί που καταφέρνουν να γίνουν στη διάρκεια της ζωής τους διευθυντές, υπεύθυνα στελέχη επιχειρήσεων, προϊστάμενοι ή και απλοί ακόμη εργοδηγοί. Η συντριπτική πλειοψηφία θα εξακολουθήσει να υπηρετεί την παραγωγή σε «σειρές» ή «ταινίες» (Αμερική), στη «συνεχή εργασία» (Γερμανία), στο σύστημα του «συνεχούς καταράκτη» (Ρωσία) ή στην «αλυσίδα» (Γαλλία). Πολλοί απ' αυτούς θα παραμείνουν σε όλη τους τη ζωή εργασιακές ασημότητες μέσα σε στενά ομοιόμορφα γραφεία ή σε απέραντες, απρόσωπες αίθουσες. Τι θα γίνει με τις ζωές όλων αυτών των ανθρώπων;

Ένα μεγάλο μέρος των βιομηχανικών ψυχολόγων βλέπουν το κέντρο βάρους της ψυχικής ισορροπίας και της προσωπικής ικανοποίησης αυτών των κατηγοριών των εργαζομένων να μετατοπίζεται συνεχώς σε χώρους και σε δραστηριότητες έξω από την εργασία. Οι πιο αισιόδοξοι απ' αυτούς πιστεύουν πως η μείωση της παραμονής των εργατών σε θέσεις ανειδίκευτου εργάτη μέσα στα εργοστάσια, λόγω της έντονης αυτοματοποίησης της παραγωγής, θα τους επιτρέψει να βρουν τη ψυχική τους ισορροπία. «Ο αληθινός κόσμος της ελευθερίας» είχε πει ο Marx στο *Κεφάλαιο*, «μπορεί να ακμάσει μόνο πάνω στον κόσμο της αναγκαιότητας σαν βάση του (...). Η μείωση των ωρών εργασίας είναι βασική προϋπόθεση»²⁶. Η βασική λογική αυτής της παρατήρησης, είναι ότι η μειωμένη εργασία θα επιτρέψει στο άτομο να αναζητήσει ικανοποίηση σε δραστηριότητες, με τις οποίες θα μπορούσε ν' ασχοληθεί στον ελεύθερο χρόνο του. Ο εργάτης που δεν βρίσκει ικανοποίηση στο συνεχώς μηχανοποιημένο χώρο της παραγωγής, είναι πιθανόν να επιδοθεί στον ελεύθερο χρόνο του σε ψυχαγωγικές δραστηριότητες που θα του επιτρέψουν να εκφράσει την προσωπικότητά του, σε μία αρμονικότερη ισορροπία με το περιβάλλον του. «Το βασίλειο της ελευθερίας», διαβάζουμε στο *Κεφάλαιο*, «αρχίζει εκεί όπου σταματά η δουλειά, η οποία καθορίζεται από την ανάγκη και την κοινωνική σκοπιμότητα. Φυσιολογικά, λοιπόν, βρίσκεται έξω από τη σφαίρα της πραγματικής υλικής παραγωγής...»²⁷.

Το πρόβλημα του ελεύθερου χρόνου παίρνει έτσι όλο και σπουδαιότερη σημασία, γιατί θεωρείται ο χρόνος που το άτομο «δραπετεύει» από τον καταναγκασμό και την επιτήρηση. Η ψυχαγωγία, λένε γιατροί και ψυχολόγοι, πρέπει να αντικαταστήσει την εργασία σαν κέντρο βάρους ψυχολογικής ικανοποίησης. Και απ' αυτή την άποψη το ερώτημα, «Τι πράγματι συμβαίνει στο χώρο της ψυχαγωγίας;» είναι καίριας σημασίας.

Συμπληρωματική εκπαίδευση ή επιμόρφωση

Απ' όλα όσα έχουμε πει μέχρι τώρα βγαίνει, νομίζω, αβίαστα το συμπέρασμα ότι αυτό που συνήθως λέμε «ελεύθερο χρόνο», με την έννοια ότι μπορούμε να τον διαθέτουμε, όπως ακριβώς επιθυμούμε, είναι μόνον κατ' επίφαση «ελεύθερος». Ο εκτός επαγγελματικής απασχόλησης χρόνος που μένει ελεύθερος από

τη μείωση της εργάσιμης εβδομάδας στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν είναι χρόνος διαθέσιμος για κάθε είδους δράση απ' όποιον τον διαθέτει. Ο ελεύθερος χρόνος καταναλίσκεται σε ολόένα και πιο ποικίλες δραστηριότητες, πολλές από τις οποίες είναι «εν ενεργεία» ή «εν δυνάμει» εισοδηματοφόρες, άρα εργασιακές και συνεπώς ανελεύθερες σε συνθήκες καπιταλιστικής αγοράς.

Δραστηριότητες λιγότερο ή περισσότερο κερδοφόρες ή «αφιλοκερδείς» και εργασίες συμπληρωματικές, που συνήθως αποτελούν μια δεύτερη απασχόληση, συχνά ροκανίζουν το χρόνο που κατ' επίφαση αποκαλούμε «ελεύθερο». Δε θα αναφερθούμε σε πολλά οικονομικώς και πρακτικώς απαγορευτικά είδη ψυχαγωγίας ή άθλησης για πολλές κατηγορίες εργαζομένων. Ούτε θα επιμείνουμε στις γνωστές «οικιακές» εργασίες, που αφαιρούν ένα μεγάλο μέρος του ελεύθερου χρόνου της «μη εργαζόμενης νοικοκυράς». Θα σταθούμε μόνο στις μισοκερδοσκοπικές, μισοαφιλοκερδείς απασχολήσεις, που αν και δεν είναι υποχρεωτικές, είναι ωστόσο μέρος της παραγωγικής διαδικασίας και των επαγγελματικών υποχρεώσεων, που επιβάλλει ο άγριος ανταγωνισμός στον οποίο εμπλέκεται σήμερα σχεδόν κάθε εργαζόμενος.

Πρόκειται για μία σειρά από εκπαιδευτικές, ημιψυχαγωγικές ή κατ' επίφαση πολιτιστικές δραστηριότητες, που συνήθως θεωρούνται επένδυση επαγγελματικής ή κοινωνικής βελτίωσης στο μέλλον. Στις απασχολήσεις αυτού του είδους συγκαταλέγεται ένας μεγάλος αριθμός μαθημάτων που παρακολουθούν οι ενδιαφερόμενοι, σε ώρες εκτός της κανονικής τους εργασίας: στελέχη επιχειρήσεων, υπάλληλοι γραφείου, εξειδικευμένοι εργάτες, μικροεπιχειρηματίες, επαγγελματίες ή ακόμη και απλές νοικοκυρές που ετοιμάζονται να μπουν ή να ξαναμπούν στην παραγωγή, καθώς κι όλοι όσοι προσπαθούν να αντιμετωπίσουν τις πιεστικές εργασιακές απαιτήσεις ενός παραγωγικού και οργανωτικού συστήματος που τεχνολογικά συνεχώς αναβαθμίζονται. Όλοι αυτοί είναι αναγκασμένοι να εμπλουτίζουν συνεχώς τις γνώσεις τους, να ανανεώνουν τις εξειδικεύσεις τους και να αυξάνουν τις εμπειρίες τους, προκειμένου να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν την επαγγελματική τους θέση, να διασφαλίσουν τη σταδιοδρομία τους ή να κρατήσουν ανταγωνιστική την επιχείρησή τους.

Πρόκειται για επιμορφωτικά σεμινάρια, βραδινά μαθήματα, διαλέξεις ή ασκήσεις σε κέντρα σπουδών, ελεύθερα εργαστήρια ή Πανεπιστήμια, για εθελοντικές δραστηριότητες και μαθητίες που αποβλέπουν στην απόκτηση νέων γνώσεων και δεξιοτήτων,

σε βελτιώσεις και αναπροσαρμογές στις συνεχώς αυξανόμενες επαγγελματικές, οργανωτικές ή λειτουργικές απαιτήσεις στους χώρους της δουλειάς τους. Μπορούμε στ' αλήθεια να πούμε ότι όλα αυτά αποτελούν «ψυχαγωγία» για το άτομο, επειδή γίνονται κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου;

Επιπλέον, θα νόμιζε κανείς ότι τέτοιου είδους δραστηριότητες, αφού γίνονται σε εθελοντική βάση, αφορούν ένα μικρό μόνο αριθμό ατόμων. Η πραγματικότητα όμως είναι διαφορετική. Στις Η.Π.Α. για παράδειγμα, που υπάρχουν τέτοιου είδους στατιστικές, οι ενήλικοι σπουδαστές που παρακολουθούν μαθήματα για εργαζόμενους με μερική απασχόληση, είναι περισσότεροι από τους κανονικούς σπουδαστές όλης της χώρας. Στη Σουηδία, δύο εκατομμύρια περίπου ενήλικοι, παρακολουθούν μαθήματα στα διάφορα εκπαιδευτήρια της χώρας, σε σύγκριση με ενάμισυ εκατομμύριο κανονικών (μη εργαζομένων) σπουδαστών υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Τέτοιες εξελίξεις θα κάνουν μερικούς να διατυπώσουν τη μακάβρια πρόβλεψη ότι η θεσμοποίηση της διαρκούς εκπαίδευσης, «θα μετατρέψει την κοινωνία σε μια τεράστια αίθουσα διδασκαλίας, όπου η επιτήρηση θα γίνεται από μερικούς δορυφόρους. Μόνον από τις επιγραφές θα ξεχωρίζουμε τις αίθουσες αυτές από τις αίθουσες των νοσοκομείων ή από το πλανητικό φρενοκομείο ή οποιοδήποτε άλλο σωφρονιστικό κατάστημα, όπου η εκπαίδευση, η υγειονομική περίθαλψη και ο περιορισμός θα γίνουν πράγματα συνώνυμα»²⁸.

Αλλά εδώ θα πρέπει να πούμε και κάτι ακόμη. Οι νέες τεχνολογίες και οι νέες τεχνικές έχουν ασφαλώς συμβάλει στον πολλαπλασιασμό των θέσεων εργασίας και των επαγγελματικών διεξόδων που το άτομο αποζητά. Παράλληλα όμως, για ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού, έχουν πολλαπλασιαστεί και οι ανάγκες για μετακινήσεις, σε μία πολύ μεγαλύτερη ακτίνα, από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας τους στο χώρο της δουλειάς τους. Οι μαζικοί εξόδοι από τα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα, τα σαββατοκύριακα και τις γιορτές και η αναγκαστική μόνιμη εγκατάσταση σε προάστια, λόγω του απρόσιτου ή της ακαταλληλότητας των κεντρικών διαμερισμάτων στις περισσότερες μεγαλουπόλεις, για μεγάλες μερίδες εργαζομένων της βιομηχανικής κοινωνίας, έχουν επιδεινώσει την κατάσταση. Η μαζική έξοδος του σαββατοκύριακου αποτελεί ένα είδος σύγχρονης επανάστασης του εργαζόμενου, ενάντια σ' ένα τεχνικό περιβάλλον που, παρά τις υποσχέσεις της τεχνολογίας και των κοινωνικών μηχανισμών, δεν κατόρθωσε να ικανοποιήσει τις βασικές ανάγκες του σύγχρονου ανθρώπου, ούτε στο χώρο της εργασίας του, ούτε έξω

απ' αυτόν. Οι εργαζόμενοι έτσι, στις μητροπόλεις είναι αναγκασμένοι να «σκοτώνουν» τον ελεύθερο χρόνο που εξοικονομούν από το μειωμένο ωράριο, διαθέτοντάς τον τις περισσότερες φορές για τις μετακινήσεις τους ανάμεσα στον τόπο κατοικίας και τον τόπο δουλειάς ή ψυχαγωγίας.

Εθελοντικές οργανώσεις

Αλληπάλληλες έρευνες στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες δείχνουν η μία μετά την άλλη πως το άτομο, σ' ένα όλο και πιο αυξανόμενο ρυθμό, ανήκει σε μία ή περισσότερες εθελοντικές οργανώσεις. Γι' αυτό δεν είναι λίγοι αυτοί που, ακολουθώντας τα βήματα του Γάλλου θεωρητικού της αυτόνομης εργασίας Durkheim, επισημαίνουν πως το μέλλον της βιομηχανικής δημοκρατίας στηρίζεται όλο και περισσότερο σ' αυτές ακριβώς τις εκτός εργασίας οργανώσεις²⁹. Στις Ηνωμένες Πολιτείες για παράδειγμα, όπου το φαινόμενο έχει διερευνηθεί διεξοδικότερα από κάθε άλλη χώρα, βρέθηκε ότι οι ενήλικοι εργαζόμενοι που ανήκουν τουλάχιστον σε μία εθελοντική οργάνωση, πέρα από την τυχόν συμμετοχή τους σε συνδικαλιστικές οργανώσεις, φτάνει το 36% του ενήλικου πληθυσμού. Στη Γαλλία, αν και δεν υπάρχουν λεπτομερείς στατιστικές μελέτες σε εθνικό επίπεδο, μεμονωμένες έρευνες δείχνουν πως το ποσοστό αυτών που είναι μέλη σε διάφορες εθελοντικές οργανώσεις είναι εξίσου υψηλό. Μία από αυτές τις έρευνες κατέδειξε ότι, σε μία πόλη 40.000 κατοίκων, λειτουργούσαν 200 τουλάχιστον τέτοιες οργανώσεις. Ο αρχηγός κάθε οικογένειας συμμετείχε σε μία τουλάχιστον απ' αυτές. Το 25% ήταν μέλη συνδικάτων, κομμάτων ή επαγγελματικών οργανώσεων, ενώ το 75% ανήκε τουλάχιστον σε μία ψυχαγωγική ή πολιτιστική οργάνωση, που είχε σχέση κατά σειρά συχνότητας, με το ψάρεμα, τα σπορ, τις εκδρομές, τη μουσική και διάφορες μορφωτικές απασχολήσεις. Στη Γερμανία και την Αγγλία τα ποσοστά αυτών που συμμετέχουν σε εθελοντικές οργανώσεις φτάνουν το 44% και το 47% του ενήλικου πληθυσμού, αντίστοιχα³⁰.

Το ερώτημα όμως που μπαίνει σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις είναι: τέτοιου είδους απασχολήσεις αποδεσμεύουν ή δεσμεύουν τα άτομα; Ενθαρρύνουν ή αποθαρρύνουν την ελεύθερη πρόσβασή τους στην πολιτική ζωή του τόπου; Δυναμώνουν ή αποδυναμώνουν την αντίστασή τους απέναντι στις οργανωμένες γραφειοκρατίες; Υποδηλώνουν δράση ή απόδραση; Πράξη ή απρα-

ξία; Προσανατολισμό ή αποπροσανατολισμό; Ελευθερία ή καταναγκασμό; Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960, επικρατούσε η άποψη ότι οι εθελοντικές οργανώσεις είναι δείγμα πολιτικού εκδημοκρατισμού και πολιτιστικής αναβάθμισης του κοινωνικού συστήματος. Σήμερα ωστόσο, όλο και περισσότερο ακούγονται επιφυλάξεις και παράπονα του τύπου: η συμμετοχή σε τέτοιου είδους οργανώσεις είναι αποτέλεσμα ή οδηγούν τον πολίτη στην αποξένωση, τον αποκλεισμό, την απομόνωση.

Πολλές απ' αυτές τις οργανώσεις ενεργούν σαν απορροφητήρες των κοινωνικών δονήσεων. Οι αθλητικές οργανώσεις, για παράδειγμα, διαμορφώνουν κατά την έκφραση του G. Magnac, «καθυστερημένα παιδιά που παίζουν κάτω από καλή επιτήρηση». Ορισμένα από τα ομαδικά (λαϊκά) αθλήματα, όπως το ποδόσφαιρο, καταλήγουν σε «όπιο του λαού» νέας μορφής³¹. Άλλοι αναφέρονται στους «χρυσούς εργάτες» του Ολυμπιακού ιδεώδους, υπονοώντας την παραφθορά των αξιών και το όργιο της εμπορικής εκμετάλλευσης και την επαγγελματικοποίηση του ερασιτεχνικού αθλητισμού.

Κοινωνίες της δεύτερης απασχόλησης

Ο Τσουκαλάς πριν λίγα χρόνια αναφέρθηκε στην «πολυσθένεια της απασχόλησης» ή μάλλον τους «πολυσθενείς φορείς» της εργασιακής δύναμης. Πρόκειται στην ουσία για ιδιότυπη αναφορά στο πολύ γνωστό φαινόμενο της δεύτερης απασχόλησης που συζητάμε εδώ. Η πρότασή του αντιπαράκειται σ' αυτό που ο ίδιος αποκαλεί «μονοσθενή» αντίληψη για τα κοινωνικά υποκείμενα. Οι τυπικές μορφές εξάρτησης της εργασίας έχουν μειωθεί τον τελευταίο αιώνα κατά 60%. Η τάση είναι για παράπερα περιορισμό του «κανονικού» και την απελευθέρωση του «ελεύθερου» χρόνου εργασίας. Παράλληλα, αυξάνεται και η αναλογία της μερικής εξαρτημένης εργασίας. Άλλοι όλο και συχνότερα δεν αρκούνται πια στον όρο «δεύτερη απασχόληση», αλλά μιλούν για «κοινωνίες δεύτερης απασχόλησης»³².

Η κυριότερη συνέπεια αυτής της κοινωνικής πολυσθένειας είναι, η «αύξουσα απελευθέρωση» του χρόνου και της ενέργειας των εργατών που απασχολούνται σε «κανονικές συνθήκες εργασίας»³³. Μερικοί απ' όσους ασχολούνται με το πρόβλημα της «πολυσθενικότητας» και συγκεκριμένα με την αύξηση της «μη κανονικής» απασχόλησης που συντελείται σε βάρος της «κανονικής» ή «εξαρτημένης» εργασίας, επισημαίνουν μια συνεχή αύ-

ξηση του ελεύθερου χρόνου. «Ολοένα και μεγαλύτερο ποσοστό του εργαζόμενου πληθυσμού», θα πει ο Τσουκαλάς, «αποκτά ή ανακτά ολοένα και περισσότερη ελεύθερη ενέργεια και χρόνο...»³⁴. Μ' αυτή την έννοια «ο χρόνος από καταναγκαστικός γίνεται αντικείμενο διακριτικής διαχειριστικής ευχέρειας»³⁵. Μια τέτοια άποψη όμως, στο μέρος που αφορά τη «διακριτική διαχείριση» του «ελεύθερου χρόνου», είναι νομίζω περισσότερο αισιόδοξη απ' ότι η πραγματικότητα επιτρέπει, πέρα από τις αντιφάσεις που ο ίδιος ο όρος της πολυσθένειας φέρει μέσα του.

Μιλάμε ήδη για «άτυπη οικονομία» ή για «μαύρη παραοικονομία», όχι σαν ένα μεμονωμένο, δυσλειτουργικό φαινόμενο, αλλά σαν εναλλακτική λύση στον καπιταλισμό³⁶. Αν και η οικονομία μιας χώρας είναι ενιαία, ένα μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων αυτής της οικονομίας δεν καταγράφεται στις επίσημες στατιστικές, ούτε εμφανίζεται στους εθνικούς λογαριασμούς, παρά τη λυσσαλαία πολλές φορές προσπάθεια από τα αρμόδια κρατικά όργανα να «συλλάθουν» αυτές τις δραστηριότητες. Και οι δραστηριότητες αυτής της μορφής εξαπλώνονται διαρκώς, παρά το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος αυτών που υπηρετούν ή στελεχώνουν τέτοιου είδους «άτυπες» ή «εναλλακτικές» εργασίες πληρώνονται λιγότερο από το κανονικό ή μπορεί να χαίρουν χειρότερης ασφάλισης απ' ότι συνήθως προσφέρεται στις «καταγραμμένες» ή «κανονικές» εργασίες.

Αναπτύσσεται σ' αυτές τις περιπτώσεις ένα ιδιόρρυθμο είδος εργασιακών σχέσεων και ιδιαίτερα μια ασθενική ή λιγότερο εξαρτημένη, σχέση εργαζόμενου-εργοδότη, που συχνά παρέχει κάποιο βαθμό ασφάλειας και υποστήριξης για μικρές περιόδους. Συνήθως όμως, εδώ είναι ακριβώς ο χώρος όπου δημιουργούνται ιδιαίτερες μορφές εξάρτησης, που δύσκολα καταγράφονται από τα γνωστά συστήματα λογιστικού ελέγχου και τα επίσημα εποπτικά όργανα της εργατικής πρόνοιας. Η εργασία αυτής της μορφής ποικίλλει σε έκταση και βαθμό από περιοχή σε περιοχή και από περίοδο σε περίοδο. Τέτοιου είδους δραστηριότητες συνήθως δεν εμφανίζονται σε επίσημες στατιστικές και απουσιάζουν από επιστημονικές έρευνες που εστιάζουν την χρονική ή χωρική μόνο επίδραση της παραοικονομίας. Το χώρο έτσι της παραοικονομίας, ενώ όλοι τον υποπτεύονται, λίγοι είναι σε θέση να τον καταγράψουν με ακρίβεια. Ακόμη δυσκολότερο όμως είναι, να υπολογίσουν τις επιπτώσεις του πάνω στο θέμα του ελεύθερου χρόνου. Αν μέσα σ' αυτά τα περιθώρια της αβέβαιης καταγραφής του χώρου προσπαθήσαμε να επισημάνουμε τα αίτια της παρατηρούμενης αύξησης της «άτυπης» ή «μαύρης απασχόλησης»,

σε σύγκριση με την «τυπική» ή «λευκή» απασχόληση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή οφείλεται ανάμεσα στ' άλλα και στις εξής αιτίες:

α) Στην εξάπλωση των διαφόρων μέτρων εργασιακής προστασίας και υποχρεωτικής ασφάλισης, που συντελεί στην αναβάθμιση των εργασιακών σχέσεων και που παράλληλα εξαναγκάζει τους εργοδότες να αποκρύπτουν τα πραγματικά στοιχεία των εργατών ή των υπαλλήλων τους.

β) Στη διακριτική μείωση των φορολογικών απαλλαγών και την επιβολή του φόρου προστιθέμενης αξίας σε εμπορεύματα και υπηρεσίες που αγοράζονται. Αυτό αυξάνει τα κίνητρα για απασχόληση, ενώ υποχρεώνει τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις να υποτιμούν σκόπιμα το επίπεδο της οικονομικής τους δραστηριότητας. Οι συνεχείς παρεμβάσεις των κρατικών υπηρεσιών στις εργασιακές σχέσεις και οι αυξημένες φορολογικές επιβαρύνσεις των επιχειρήσεων, συγκαταλέγονται ασφαλώς στα αίτια που συντελούν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην επέκταση της κρυφής απασχόλησης.

Αλλά το σύνδρομο της «μαύρης παραοικονομίας» ή επί το ευγενέστερο, της ετερο- ή πολυ-απασχόλησης, δεν αποτελεί θλιβερό προνόμιο των φτωχών ή αναπτυσσόμενων μόνο οικονομιών όπως θα υπέθετε κανείς. Η επιπρόσθετη δηλαδή εργασία, είτε με τη μορφή μίας δεύτερης απασχόλησης, είτε με τη μορφή υπερωριών στην ίδια απασχόληση, δεν επιδιώκεται πάντα γιατί οι μισθοί ή τα ημερομίσθια είναι πολύ χαμηλά και συνεπώς ο εργαζόμενος επιδιώκει ένα συμπληρωματικό εισόδημα. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και σε οικονομίες πολύ περισσότερο ανεπτυγμένες³⁷. Θα έλεγε μάλιστα κανείς ότι η γρήγορη αύξηση του αριθμού αυτών που έχουν και δεύτερη απασχόληση παρατηρείται, σε περιόδους επέκτασης της οικονομίας και πραγματικής αύξησης των ημερομισθίων μάλλον, παρά σε περιόδους οικονομικής ύφεσης ή στασιμότητας.

Ακόμη θα πρέπει να πούμε εδώ, ότι η διπλή ή πολλαπλή απασχόληση δεν περιορίζεται, όπως θα περίμενε κανείς, σε στρώματα μικρών εισοδημάτων. Αλλεπάλληλες έρευνες αποκαλύπτουν κάτι φαινομενικά ακατανόητο. Στις Ηνωμένες Πολιτείες για παράδειγμα, μόνο το ποσοστό των βιομηχανικών υπαλλήλων και των μηχανικών, με περισσότερη από μία απασχόληση, φτάνει το ποσοστό του συνόλου των εργαζομένων της χώρας σε χειρωνακτικές εργασίες. Ποιά είναι λοιπόν τα αίτια που υποκινούν σε δεύτερη ή τρίτη απασχόληση στις ανεπτυγμένες κοινωνίες και ποιές ανάγκες ωθούν τα άτομα στην ανεύρεση συμπληρωματι-

κού εισοδήματος στις λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες;

Στις ανεπτυγμένες καταναλωτικές κοινωνίες, η αναζήτηση μίας δεύτερης απασχόλησης, για να συμπληρωθεί ο κύριος μισθός, οφείλεται κυρίως στις κοινωνικές ανάγκες που συνεχώς αυξάνουν με τρόπο συνήθως τεχνικό. Στις περιπτώσεις αυτές το άτομο ενεργεί λιγότερο από καθαρώς οικονομική ανάγκη και περισσότερο από την επιθυμία του να συμμετάσχει σε νέους τρόπους ζωής, που του επιβάλλονται από οργανωμένα συγκροτήματα κατασκευής προτύπου συμπεριφοράς. Η συμπεριφορά αυτή έχει σχέση με καθαρά υλικά συμφέροντα και υπολογισμούς: το τελευταίο μοντέλο αυτοκινήτου, η δεύτερη κατοικία ή έγχρωμη τηλεόραση, ο προσωπικός υπολογιστής κλπ.

Το φαινόμενο δηλαδή είναι συνυφασμένο με τις ευρύτερες οικονομικές δομές και τη γενικότερη φιλοσοφία του κοινωνικού συστήματος. Στο βαθμό που το σύστημα προϋποθέτει ή καταλήγει σ' έναν ανεξέλεγκτο ανταγωνισμό ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή και στο βαθμό που δημιουργεί «ανάγκες», που μεταφράζονται σε κατοχή υλικού εξοπλισμού περίπλοκων και εκλεπτισμένων βιομηχανικών συσκευών, το φαινόμενο θα εξακολουθήσει να υπάρχει, ίσως και να εντείνεται. Σ' αυτή την περίπτωση, ο άνθρωπος της καταναλωτικής κοινωνίας φαίνεται καταδικασμένος, να παίρνει τη μορφή ενός νέου Σισίφου, όπως πολύ παραστατικά θα πει ο Friedmann, «που εξαντλείται στην προσπάθεια να ανεβάσει στην κορυφή ένα φορτίο που συνεχώς ξανακυλάει»³⁸, «Κατά συνέπεια ο εργάτης νοιώθει τον εαυτό του μόνο σαν να είναι έξω από την εργασία, ενώ στην εργασία νοιώθει έξω από τον εαυτό του. Νιώθει άνετα όταν δεν εργάζεται και όταν εργάζεται δεν νιώθει άνετα»³⁹.

Αντίθετα, στις λιγότερο ή ελάχιστα αναπτυγμένες οικονομίες, η δεύτερη απασχόληση αποσκοπεί κυρίως στη συμπλήρωση μισθού ή ημερομισθίου, που δεν επαρκεί συνήθως να καλύψει βασικές ανάγκες στέγασης, διατροφής και ένδυσης. Αλλά και σ' αυτή την περίπτωση, οι πραγματικές καταστάσεις που ωθούν τους εργαζομένους στη δεύτερη απασχόληση, είναι αρκετά συγκεκριμένες. Πολλές από τις αναπτυσσόμενες χώρες ακολουθούν το πρότυπο των υλικών ανέσεων και του αντίστοιχου κοινωνικού γοήτρου που συναντάμε στις αναπτυγμένες χώρες. Αυτό ισχύει περισσότερο σε ορισμένες περιοχές, όπου η καπιταλιστική διείσδυση έχει πιο έντονη και αποκλειστική παρουσία, όπως συμβαίνει με τις χώρες της Λατινικής Αμερικής, για παράδειγμα, όπου η δεύτερη απασχόληση είναι συνηθισμένο φαινόμενο.

Στο σημείο όμως αυτό θα πρέπει να υπάρξει μια διευκρίνηση.

Με όσα έχουμε πει μέχρι τώρα θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι το φαινόμενο της δεύτερης απασχόλησης είναι φαινόμενο καθαρά καπιταλιστικό. Αυτό όμως δεν είναι απόλυτα ορθό. Μια σειρά από γεγονότα, τάσεις και στοιχεία αποδεικνύουν, πως το φαινόμενο της δεύτερης απασχόλησης και το αντίστοιχο φαινόμενο της παραφθοράς του ελεύθερου χρόνου είναι εξίσου παρόν στη σοσιαλιστικά οργανωμένη κοινωνία, παρά την αντίθετη γι' αυτό αντίληψη που συνήθως επικρατεί.

Σοσιαλιστικό φαινόμενο

Η όψιμη μαρξιστική πρόταση για την οικονομική ανάπτυξη της σοσιαλιστικής κοινωνίας, παρά τις έντονα πραγματιστικές της εξάρσεις, αποδείχτηκε υπεραισιόδοξη. Στο πρώην υπαρκτό-σοσιαλιστικό σύστημα οργάνωσης, το υποκείμενο του ελεύθερου χρόνου ήταν –και εξακολουθεί να είναι– υποταγμένο στις ίδιες φόρμες και στις ίδιες εξουσιαστικές σχέσεις που διέπουν το βασίλειο της αναγκαιότητας στον καπιταλισμό⁴⁰. Το φαινόμενο εδώ από τα πράγματα εμφανίζεται ηπιότερο, λόγω των αυστηρότερων ρυθμίσεων προς αυτήν την κατεύθυνση. Στην πρώην σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία, για παράδειγμα, ένα μέρος του ελεύθερου χρόνου των εργατών καταναλίσκονταν σε διάφορες εθελοντικές κατά κανόνα δραστηριότητες. Ένα άλλο μέρος του ελεύθερου χρόνου ωστόσο, αφιερώνονταν στην αναζήτηση ενός συμπληρωματικού εισοδήματος, που ανάλογα με την περίπτωση έπρεπε να κρατείται μυστικό. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονταν «υπερώρακή απασχόληση στο χώρο της πρώτης εργασίας, εργασίες μικροεπισκευών, κηπουρική, καλλιέργεια μικρού οικογενειακού κλήρου κλπ.»⁴¹. Στην Πολωνία, η διπλή και τριπλή απασχόληση, «ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη, τόσο μεταξύ των χειρονακτών, όσο και μεταξύ των διανοούμενων»⁴². Αν και στις περιπτώσεις αυτές, τα αίτια που προκαλούσαν τη δεύτερη απασχόληση, ακούσιας ή εκούσιας, εθεωρούντο από την επίσημη κυβέρνηση ως παροδικά, ότι δηλαδή θα ξεπερνιόταν από τη μελλοντική πρόοδο της οικονομίας, το φαινόμενο ωστόσο παρέμεινε στην πραγματικότητα αξεπέραστο. Γι' αυτό εξάλλου και σε πολλές περιπτώσεις η δεύτερη εργασία είχε θεσμοθετηθεί από το επίσημο κράτος⁴³.

Στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας, όπως μας πληροφορεί ο ανατολικογερμανικός Βινκλέρ, πάνω από 2 εκατομμύρια πολίτες «εργάζονταν τιμητικά». Αυτό σημαίνει πως πρόσφεραν

τις υπηρεσίες τους «εθελοντικά» και πέρα από το κανονικό τους ωράριο, σε όργανα και μηχανισμούς «κοινωνικής δράσης» (δικαστήρια, επιτροπές διαιτησίας κ.λπ.). Πάνω από 2,2 εκατομμύρια συνδιακαλιστές ασκούσαν με τον ίδιο τρόπο υπεύθυνα λειτουργήματα, ως εκλεγμένοι εκπρόσωποι «των συμφερόντων των εργατών και των υπαλλήλων». Τέτοιου είδους δραστηριότητες ενθαρρύνονται από το καθεστώς, γιατί με τον εθελοντικό τρόπο, δηλαδή την «τιμητική εργασία», οι πολίτες «θα μπορούσαν να συμβάλουν στην εδραίωση της σοσιαλιστικής κρατικής εξουσίας»⁴⁴.

Στην πρώην Σοβιετική Ένωση, από τα 29 εκατομμύρια των υπερήλικων συντάξιμης ηλικίας το έτος 1976, μόνο τα 19 έπαιρναν σύνταξη γήρατος. Αλλά και σ' αυτήν την περίπτωση «το επίπεδο της σύνταξης είναι τόσο χαμηλό», θα πει ο Σαπίρ, επιμελητής στο Πανεπιστήμιο της Ναντέρ, «ώστε υποχρέωνε το 25% των συνταξιούχων (από τους οποίους το 80% είναι εργάτες και χωρικοί) να συνεχίζουν να εργάζονται». Στις πιο συνηθισμένες περιπτώσεις οι *σαμπασνίκι*, οι κατασκευαστές ανταλλακτικών και ειδών χειροτεχνίας, μπορούσαν να αυξήσουν το ετήσιο εισόδημά τους μέχρι 30% ή και 50%⁴⁵. Σε πολλά επίπεδα οικονομικής δραστηριότητας, η δεύτερη εργασία είχε εξελιχθεί σε ολόκληρη παρα-βιομηχανία. Έτσι αν παραμεριστεί ο οικιακός τομέας, βρίσκεται κανείς μπροστά σ' έναν εκτεταμένο ημιαυτόνομο θεσμό, που λειτουργούσε στο μεταίχμιο της νομιμότητας και της παρανομίας. Στην ύπαιθρο είχε καθιερωθεί η «διπλή μέρα», με την καλλιέργεια των ιδιωτικών αγροτεμαχίων. (Επρόκειτο για μικρές επιφάνειες γης, 5 με 10 στρεμμάτων, που τις καλλιεργούσαν στον ελεύθερο χρόνο τους αυτοί που δούλευαν στα κολχόζ ή τα *σοβχόλ*).

Εργάτες σε ορισμένες ειδικότητες (υδραυλικοί, μπογιατζήδες, ηλεκτρολόγοι, ηλεκτρονικοί), είχαν και εξακολουθούν να έχουν στις χώρες αυτές, περισσότερες ευκαιρίες για δεύτερη δουλειά από εργάτες άλλων ειδικοτήτων. Παράλληλα, σε ορισμένες περιπτώσεις το «μακρόσυρτο (λαθραίο) μεροκάματο», που προσφέρονταν σε παράνομα εργαστήρια, ειδικευμένα κυρίως στην παραγωγή αγαθών καθημερινής χρήσης, μπορούσε να πληρώνεται δύο και τρεις φορές περισσότερο από το κανονικό⁴⁶. Γι' αυτό ένας αριθμός μισθωτών και συνεταιριστών, ήταν ταυτόχρονα και ανεξάρτητοι παραγωγοί: στην ύπαιθρο νόμιμα, με το ατομικό αγρόκτημα, στις πόλεις στο περιθώριο της νομιμότητας, χάρη στην «μαύρη δουλειά». Ένα μεγάλο μέρος του ενεργού πληθυσμού, σχεδόν το ένα τρίτο, «απασχολούνταν σε μία δευτε-

ρη, περισσότερο ή λιγότερο παράνομη, εργασία»⁴⁷. Και όλα αυτά στο μέσο μιας πλήρως ελεγχόμενης οικονομίας.

Κάτω από τέτοιες προϋποθέσεις ήταν επόμενο ο ελεύθερος χρόνος να είναι περιορισμένος και κακώς αξιοποιούμενος. Σε μια έρευνα του ελεύθερου χρόνου που έγινε στη Μολδαβία της Ρωσίας το 1978, από τον σοβιετικό κοινωνιολόγο Kalkai, διαπιστώθηκε ότι, το 24,4% των νεαρών εργατών που ρωτήθηκαν σχετικά, δήλωσαν ότι ο ελεύθερος χρόνος που διέθεταν δεν επαρκούσε να κάνουν τα πράγματα που ήθελαν. Το 55% εξέφρασε την επιθυμία να αφιερώσει περισσότερο από τον ελεύθερο χρόνο τους για να μορφωθεί. Το 18% ξόδευαν τον ελεύθερο χρόνο τους για εκπαίδευση και για βελτίωση της επαγγελματικής τους κατάστασης. Το 25,4% απάντησαν πως θα ήθελαν να επιδοθούν σε διάφορα αθλήματα, αλλά ο χρόνος τους δεν επαρκούσε. Το 58,3% αφιέρωνε τον ελεύθερο χρόνο τους σε δημόσιες δραστηριότητες. Το 22% συμμετείχαν σε επιτροπές, διοικητικά συμβούλια και το 33% για να φέρουν σε πέρας διάφορες προσωπικές τους υποθέσεις. Το σύνολο τέλος των ερωτηθέντων (98%) απάντησαν ότι πήγαιναν τακτικά στον κινηματογράφο και το θέατρο, ξοδεύοντας το 8,6% του ελεύθερου χρόνου τους σ' αυτές τις δραστηριότητες⁴⁸.

Συμπεράσματα

Κάθε συζήτηση για τον «ελεύθερο χρόνο» είναι παράλληλα και συζήτηση για το «δεσμευμένο χρόνο». Το ένα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το άλλο. Έτσι, όταν επικεντρώνουμε την προσοχή μας στον προσδιορισμό της φύσης και των συνεπειών του ελεύθερου χρόνου στις μέρες μας, θα πρέπει απαραίτητα να τον συνδέσουμε με τις οργανωτικές, λειτουργικές και παραγωγικές διαδικασίες που προσδιορίζουν και κατευθύνουν την απασχόληση, δηλαδή τον δεσμευμένο χρόνο. Κάθε συζήτηση για «σχόλη» ή «αργία», για «χρόνο ανάπαυσης» ή για «ελεύθερο χρόνο», αν πρόκειται να έχει κάποιο νόημα, θα πρέπει ν' αρχίζει από κάποιο προσδιορισμό των συνθηκών του αντίθετου, δηλαδή όλων των δραστηριοτήτων που είναι η εργασία και γενικότερα η παραγωγική διαδικασία. Κι αυτό γιατί σε συνθήκες του ύστερου καπιταλισμού που διανύουμε, η «αργία» ακόμη ορίζεται ως συνέχεια της εργασίας. Πρόκειται για ανακλαστική απόκριση σ' ένα ρυθμό παραγωγής που επιβάλλεται ετερόνομα στο υποκείμενο και διατηρείται ακόμη και κατά την παύση της παραγωγικής διαδικασίας.

Παράλληλα, πέρα από τις αντικειμενικές (κοινωνικές) συνθήκες που προσδιορίζουν το φαινόμενο, ο ελεύθερος χρόνος δεν μπορεί να αποκοπεί από την υποκειμενική (υπαρξιακή) διάσταση που τον προσδιορίζει. Δεν πρόκειται δηλαδή για δραστηριότητα που αναπτύσσεται και αναφέρεται στον κοινωνικό μόνο χώρο. Εμπλέκει άμεσα και ολοκληρωτικά τους επιμέρους υποκειμενικούς βιορυθμούς των ατόμων.

Τέλος, δεν πρόκειται για φαινόμενο που συναντάμε στις καπιταλιστικές μόνο κοινωνίες. Το πρόβλημα του ελεύθερου χρόνου ως αυτόνομη αυτοποιητική διαδικασία είναι παρόν και στη σοσιαλιστική κοινωνία. Η διείσδυση συνεπώς στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που το προσδιορίζουν, καθώς και η αξιολόγηση των επιπτώσεων στην οικονομική και κοινωνική ζωή μιας κοινωνίας, απαιτεί να προσεγγίσουμε το φαινόμενο στις βιοκοινωνικές του διαστάσεις.

Σημειώσεις

1. Eliot Jacques, *A General Theory of Bureaucracy*, London, Heinemann, 1977, σ. 174. Γι' αυτό και οι λειτουργίες της ηγεμονίας είναι πολύ πιο κοντά στην άμεση οργάνωση της παραγωγής απ' ό,τι οι λειτουργίες του καταναγκασμού. Ακόμη, ας σημειώσουμε ότι οι «ηγεμονικές λειτουργίες» συχνά ασκούνται από ιδιωτικούς, ημιαυτόνομους μηχανισμούς, παρά τις διαβεβαιώσεις πολλών μαρξιστών, όπως για παράδειγμα του Gramsci ή του Πουλαντζά, ότι οι λειτουργίες της ηγεμονίας, από ορισμού τους, αποτελούν μέρος του κράτους. Εμφανής βέβαια υπήρξε μέχρι τώρα η τάση της κρατικοποίησης των λειτουργιών ηγεμονίας.

2. Μαξ Χορκχάιμερ, «Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα», στο Αντόρνο, Λόβενταλ, Μαρκούζε, Χορκχάιμερ, *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*, Αθήνα, Ύψιλον, 1984, σ. 51-52.

3. Στέλιος Ράμφος, *Μαρτυρία και Γράμμα*, Αθήνα, Κέδρος, (χ.χ.), σ. 130.

4. Internationale Situationniste, *Το Ξεπέρασμα της Τέχνης*, Αθήνα, Ύψιλον, 1985, σ. 309.

5. Βλέπε, Max Weber, *Wirtschaft and Gesellschaft*, (5th ed.), Tübingen, 1972.

6. Emile Durkheim, *The Division of Labor in Society*, New York, Macmillan, 1933.

7. Thorstein Veblen, *The Theory of Leisure Class*, London, Unwin Books, 1970.

8. André Gorz, *Farewell to the Working Class: An Essay on Post-Industrial Society*, London, Pluto Press, 1982, σ. 1.

9. «Η εμπειρία τείνει παγκοσμίως να δείξει ότι ο γραφειοκρατικός τύπος οργάνωσης... είναι από καθαρά τεχνική σκοπιά, ικανός να επιτύχει τον

υψηλότερο βαθμό απόδοσης. Μ' αυτή την έννοια είναι το πιο γνωστό ορθολογικό μέσο εξουσίας πάνω σε ανθρώπους. Είναι ανώτερος από κάθε άλλον τύπο οργάνωσης, από άποψη ακρίβειας, σταθερότητας, πειθαρχίας και αξιοπιστίας». (Max Weber, *Economy and Society*, Τόμος 3, New York, Bodminster Press, 1908, σ. 223).

10. Elliot Jacques, όπ. παρ., σ. 174.

11. Βλέπε, David Stenhouse, *The Evolution of Intelligence*, Allen and Unwin, 1974.

12. George Friedmann, *Που Τραβά η Ανθρώπινη Εργασία;*, Αθήνα, Κάλβος, 1984, σ. 39. Ο Friedman αναφέρεται στη «Χάτα Γιόγκα», που στηρίζεται πάνω σ' αυτήν ακριβώς την αρχή της αρμονικής συνύπαρξης των ρυθμών. (Βλέπε, C. Kerneiz, *Η Χάτα Γιόγκα*, Παρίσι, 1939, σ. 48).

13. Βασίλης Ζιώγας, «Ο Έλληνας και η Έννοια του Χρόνου», *Καθημερινή*, 20 Νοεμβρίου 1993.

14. Ο ανθρακωρύχος Σταχάνωφ έγινε διάσημος, «κονιορτοποιώντας στην διάρκεια ενός επιμελημένα σκηνοθετημένου διαγωνισμού, όλες τις νόρμες παραγωγής». (Ζακ Σαπίρ, *Εργάτες και Εργασιακές Σχέσεις στη Ρωσία*, Αθήνα, Κομμούνα, χ.χ., σ. 42).

15. Leo Walther, «Η Ορολογιοποιία Απέναντι στη Ψυχολογία της Εργασίας», στα *Melanges* του Elbert Michotte, Paris, ed. de Universite, Louvain et Vun, 1947.

16. George Friedmann, όπ.παρ., σ. 173.

17. Στο ίδιο.

18. Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Oeconomie*, Berlin, Dietz Verlag, 1953, σ. 592.

19. Στο ίδιο.

20. George Friedmann, όπ. παρ., σ. 175.

21. Στο ίδιο, σ. 187.

22. Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capitalism*, New York, Monthly Review Press, 1974.

23. Βλέπε για παράδειγμα τις εργασίες του P. Adler, «Automation, Skill and Furute of Capitalism», *Berkeley Journal of Sociology*, Vol. 23, 1988, σ. 1-35. Του ίδιου, *Automatisation et Travail: Le Cas des Banques*. (Διδακτορική Διατριβή Τρίτου Κύκλου στο Πανεπιστήμιο του Picardie της Γαλλίας, 1981). Επίσης του ίδιου, «Automation and Skill: New Directions», *International Journal of Technology Management*, 1987, σ. 2, 5-6. K. Spenner, «Deciphering Prometheus: Temporal Changes on the Skill Level of Work», *American Sociological Review*, 48 (December) 1983, σ. 824-837.

24. Internationale Situationniste, όπ. παρ., σ. 140.

25. Βλέπε για παράδειγμα, Γκ. Φερνάντεθ Ντε Λα Μόρα, *Το Λυκόφως των Ιδεολογιών*, Αθήνα, Προσανατολισμός, 1973.

26. Karl Marx, *Das Capital*, Αμβούργο, Meissner, Τόμος Ι, σ. 45.

27. Στο ίδιο.

28. Ivan Illich and Etienne Vorne, *Imprisoned in the Global Classroom*, London, Writers and Readers, 1977, σ. 71.

29. Βλέπε για παράδειγμα, C. Kerr, J.T. Dunlop, *Industrialism and Industrial Man*, Harvard University Press, 1960.

30. Gabriel A., Almond και Sidney Verba, *The Civic Culture*, Boston, Little Brown and Co, 1963, σ. 264.

31. Βλέπε, George Friedmann, όπ. παρ.

32. Κ. Τσουκαλάς, «Πολυσθενείς Φορείς και Ταξικές Σχέσεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1985, 65, σ. 311. Στο σημείο αυτό χρειάζεται μία διευκρίνιση. Θα ήταν λάθος να ανάγουμε αυτή την παρατήρηση σε θεωρητική πρόταση που θα εμβόλιζε τη θεωρία των τάξεων, αξιώνοντας την επαναδιατύπωσή της για τους λόγους που αναφέρονται εδώ. Με άλλα λόγια δεν θα ήθελα στο σημείο αυτό να εξετάσω ή να πάρω θέση στο ερώτημα αν η πολυσθένεια οδηγεί στη συρρίκνωση ή τη διόγκωση της παραδοσιακά προσδιορισμένης «εργατικής τάξης». Αυτή τη διευκρίνιση την κάνουμε με αφορμή μία πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση που φαίνεται ν' αρχίζει, με τις κριτικές παρατηρήσεις του Λεβαδίτη πάνω στη φύση και το χαρακτήρα της «πολυσθένειας» του Κ. Τσουκαλά. (Βλέπε, Θράσος Λεβαδίτης, «Η Επιστήμη του Κ. Τσουκαλά: Η χρεωκοπία της Μπαρόκ Κοινωνιολογίας», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, Φθινόπωρο 1993, 13, σ. 69-150).

33. Στο ίδιο, σ. 13.

34. Στο ίδιο.

35. Στο ίδιο.

36. I. Szelenyi, «Structural Change and Alternatives to Capitalist Development in the Contemporary Urban and Regional System», *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 5, σ. 1-14.

37. Σε μία μελέτη του ο Joseph S. Zeisel αναφέρει ότι στις Η.Π.Α. το 1950, 1,8 εκατομμύρια ή 3% του ενεργού πληθυσμού, κατείχαν περισσότερες από μία δουλειές. Το 1957, το ποσοστό αυτό έφτασε το 5,3% (*Monthly Labor Review*, Ιανουάριος 1958).

38. Friedmann, όπ. παρ., σ. 275.

39. Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*, ΜΕ-ΓΑ, Τμήμα Ι, τόμος 3, σ. 85-86.

40. Για το θέμα αυτό βλέπε ανάμεσα στ' άλλα και Χέρμπερτ Μαρκούζε, «Σοσιαλισμός και Ουμανισμός», στο Έριχ Φρομ (εκδότης), *Σοσιαλισμός, Ουμανισμός*, Αθήνα, Μπουκουμάνης, 1576, σ. 146.

41. Στο ίδιο, σ. 274.

42. Στο ίδιο.

43. Friedmann, όπ. παρ., σ. 274.

44. Αρνό Βιηλέρ, *Πλουραλισμός: «Μοντέλο» της Αντεπανάστασης*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1984, σ. 95.

45. Ζακ Σαπίρ, *Εργάτες και Εργασιακές Σχέσεις στη Ρωσία*, Αθήνα, Κομμούνια, (χ.χ.), σ. 97.

46. Στο ίδιο, σ. 85.

47. Στο ίδιο, σ. 73.

48. G.A. Kalkei, «The Leisure Theory of Young Workers», *Soviet Sociology*, Winter, 1978-74, Vol. xvii, 3, σ. 24-34.